

V

ОДЛАЗАК У БОСНУ, БОРБЕ ПРОТИВ ДЕСАНТА НА ДРВАР И МАРШ ЗА СРБИЈУ

ДОМОБРАНИ НИСУ ОДРЖАЛИ РЕЧ

Новембра 1943. године Бригада је у саставу 6. дивизије кренула у Босну. Имајући у виду доста висок снег и ниске температуре пут је био врло тежак и напоран. Од Средње Горе до Бугојна препрешачили смо око 270 километара. Након одмора од неколико дана у околини Бугојна продужили смо према Травнику. Стигли смо у рејон Крушчице, Хан Кумпаније и Бусоваче и одмах ступили у борбу са јаким немачким и усташко-домобранским снагама.

Док је батаљон Велебит дејствовао на правцу Зеница — Хан Кумпанија, добили смо податке од наших обавештајаца да се у железничкој станици Лашва налази посада од око двадесетак домобрана Лицана. Штаб батаљона је одлучио да се с домобранима ступи у контакт и да их покуша приволети на предају. Трећи вод 1. чете, у ком сам био делегат, под командом Ђуое Угарка, добио је задатак да успостави контакт са домобранима. Након упознавања бораца са задатком кренули смо из Хан Кумпаније у правцу железничке станице Лашва. Вод се кретао у две упооедне колоне: једна с једне, а друга с друге стране пута. На правцу кретања приближавали смо се једној усамљеној кући поред цесте. Кад смо се: приближили на неких 400 - -500 метара, из куће су изашла два домобрана. Погледали су нашу колону и убрзаним коракот продужили у правцу железничке станице Лашва.

Чим смо их угледали, борци су били спремни да отворе ватру на њих. Али, командир вода и 1а наоједили смо да нико не пуца без нашег наређења. Дошли смо у кућу из које су изашли домобрани. У кући смо затекли млађу жену. За домобране нам је рекла да су из посаде на железничкот станици Лашва и да су родом из Лике. Командир вода и ја смо одлучили да напишемо писмо домобранској готсади и да га пошаљемо по жени која је пристала да нам учини ту услугу. У писму смо позвали домобране да се предату нашим јединицама. Нагласили смо да им гарантуемо сигурност. Посебно смо нагласили, како смо могли убити двојицу њихових колега, али нисмо хтели, те да смо и ми из Лике као и они. На крају смо тражили да нам одговоре на наше писмо.

После извесног времена, жена се вратила са писменим одговором. Домобрани су нам најпре захвалили што нисмо убили њихове војнике. Затим су нас обавестили да су у њиховој јединици претежно домобрани из Лике. Навели су да би се они нама радо предали али

да се боје последица од усташа, наводно да ће им попалити куће и побити фамилије. О нашем контакту са домобранима обавестили смо командира чете Марка Зороју. После краћег времена дошао је командир чете и заменик команданта батаљона Ђуђе Покрајац.

Њих двојица су саставили ново писмо и по истој жени га упутили домобранској посади. У писму им је, између осталог, предложено да се на одређеном месту и у одређено време састане њихов најодговорнији старешина са нашим командиром^ уз гаранцију безбедности и личне сигурности. И овај одговор је врло брзо стигао. Домобрани су предложили место сусрета са нашим старешинама. Њихови представници су се састали са нашим командиром и замеником команданта батаљона. На састанку је договорено како да се организује и изведе њихова предаја нашим јединицама. Приликом преговора они су стално упозоравали на страх од усташа. На крају је ипак постигнут следећи договор: Да наша јединица у 20,00 часова изврши јуриш на њихову носаду с тим да ми и они пуцамо у ваздух, како би они имали „покриће“ код усташа које су се налазиле недалеко у Бусовачи. Наиме, усташе су према пуцњави требале стећи утисак да су се домобрани добро борили и давали отпор, али нису могли да се супротставе нашим снагама. Према договору, након нашег јуриша они би нас дочекали и предали се. Тачно у 20,00 часова I. чета је кренула са јуришног положаја. Пуцали смо у ваздух, како смо се и договорили.

Међутим, док смо ми наступали и онако насумице пуцали са њихове стране није опаљен ни један метак. Дошли смо у непосредну близину њихових положаја, али на њима није било ни једног домобрана. Кад смо већ заузели њихове положаје, утврдили смо да су они сви до једног побегли. У станици смо пронашли нешто муниције и неколико пушака, што вероватно нису стигли да понесу са собом. Било је очигледно да су се колебали, да ли да се предају, или не. На крају је превадала одлука да побегну без борбе. О њиховом колебању сазнали смо нешто касније од неколико домобрана које смо заробили у наредним борбама, а који су били у саставу посаде на железничкој станици Лашва.

Дане Поповић

НЕЗВАНИ ГОСТИ НА СЛАВИ

Децембра мјесеца 1943. године, након напорног марша по хладном времену, стигосмо у једно село недалеко од Мркоњић Града. По плану је било да ту преконачимо, одморимо се, осушимо одећу и обућу, како би сутрадан били спремни за извршење предстојећег задатка.

Пре него што нас је сеоски одборник распоредио по кућама, били смо упознати да у дотичном селу постоји изванредан број домаћинстава која су била заведена од четника. Десило се је да Iе део првог вода митраљеске чете био распоређен у једну од поменутих кућа, тако да смо ми добили непожељног домаћина, а домаћин непозване и непожељне госте. И то баш на славу, св. Николу.

!.

Били смо пажљиви, коректни и достојанствени, како према домаћину, тако и према његовој родбини која се затекла у гостима, баш онако како доликује борцима НОБ-а, а посебно пролетерима. У првом моменту однос домаћина према нама био је хладан и резервисан, али након једне скромне вечере коју је спремио, дошло је на одређен начин до приснијих разговора. Било је уочљиво да деда Остоја, како му је било име, обраћа нарочиту пажњу на наша имена при нашим међусобним разговорима и да се интересује из којег смо краја. Рекао нам је да он данас слави крсну славу св. Николу. Ми смо му честитали славу, пожелели му добро здравље и дуг живот и да наредне године слаavimo слободу и нашу победу. Био је то старији човек, око својих 65 година живота. Извинули смо му се што смо ми на овај начин испали незвани гости, али ратно је стање па тако мора да буде; потрудићемо се да му што мање реметимо његов план.

Почастили смо домаћина и његове госте са дуваном у чему у то време нисмо оскудевали. Том приликом домаћин рече да није видео поштеније нити богатије војске, наредивши домаћници да нас још мало са ракијом почасте, додавши при томе да му је драго да смо „наши људи“. Схватили смо на шта је он том приликом мислио иако је већ био прилично конзумирао ракије. Објаснили смо му да ми у наше редове примамо све поштене и патриотски опредељене људе. без обзира на веру и нацију, али било је приметно да је и даље задржао нека своја убеђења.

Када смо решили да пођемо на спавање, јер смо били уморни, наш командир вода Маниша Новковић (био је то један снажан момак и храбар борац из села Вребац) запевао је једну стару јуначку борбену пјесму, која је домаћина Остоју дубоко дирнула, након чега је викнуо: „Останите још мало“, а домаћници наредио да донесе ракију коју је спремио за друге прилике, да је заједно попије са својим Лицијанима. На томе му је наш командир захвалио, рекавши да он то остави за своје потребе, а ми смо задовољни и са оним што је досад учинио.

Сутрадан смо се пријатељски растали.

Јово С. Ђурчић

„СНАШЛЕ ТЕ МОЈЕ РАНЕ“

У склопу бањалучке операције наша бригада је напала аеродром Залужани. Напад је изведен уочи саме Нове 1944. године. Маршевали смо неколико дана и ноћи. У току кретања често су нас надлетали и бомбардовали непријатељски авиони. У току напада авиона, борци су се склањали поред пута где би ко стигао. После одласка авиона колона је продужавала кретање.

У току марша ишла сам са Николом Његомиром замеником командира 3. чете 1. батаљона. Разговарали смо о нашем партизанском животу. У једном адоменту започео је и разговор о предстојећој борби. Тврдио ми је да има некакав чудан осећај. Рекао ми је да ће поги-

нути или биТи тешко рањен. Наравно, нисам му давала за право. Око тога смо се дуже убеђивали. На крају је тражио од мене, кад му не верујем, да му обећам, ако буде тешко рањен, да ћу га убити. На његово упорно инсистирање обећала сам да ћу извршити његову жељу. Он је затим из цепа извадио један мали нож и поклатио ми га за усмену. Узела сам ножић који и данас чувам.

Четну прихватну станицу смо успоставили на периферији Залужана. Тек што је отпочела борба, почели су пристизати рањеници. Било их је доста. После указане прве медицинске помоћи, рањеници су упућивани даље у дивизијску болницу. Донесоше и тешко рањеног Николу Његомира. Био је такорећи искасапљен. Повремено је долазио свести. Чим би ме угледао, говорио је да га убијем. Покушала сам да му укажем помоћ. Али, кад је видео да нећу да извршим обећање рекао је: „Да бог да те снашле моје ране. Обећала си да ћеш ме убити, а сад нећеш“. Биле су то последње речи тешко рањеног Николе Његомира. После тога је издахнуо.

Након дводневних борби, бригада се морала повући. Приликом повлачења, нисам се на време успела извући из куће у којој се налазила наша прихватна станица. Непријатељски војници су вршили претрес по кућама. Жене, код којих смо били, на брзину су на мене навукле њихове хаљине.

Пошто су Немци напустили кућу, жене су ме провеле између кућа и показале правац куд су отишле наше јединице. Тако сам успела да се спасем.

Сока – Софија Рајић Тета

ПОСЛЕ ВЕЧЕРЕ ДОМАЋИН ЈЕ КЛАЊАО

По доласку у Босну новембра 1943. године, прве борбе Бригада водила је око Крушчице, Витеза и Бусоваче. Батаљон Велебит достигао је до изнад саме Зенице. Са околних узвишења борци су посматрали највећи металуршки град у нашој земљи. Они који тако нешто раније нису видели, чудили су се великом броју високих димњака из којих је куљао густ и беличаст дим. Мада је била зима и хладно време, вођене су борбе готово свакодневно. Са тог терена, крајем новембра, Бригада се требала пребацити ближе Травнику, а одатле Мркоњић граду и Јајцу.

Некако пред сам покрет на овај пут, 2. чета 1. батаљона била је размештена у једном муслиманском селу изнад Витеза. Ту су се борци требали мало одморити и припремити за даљи покрет. Већ је била пала ноћ кад је колона 2. чете улазила у село. Куће су се примећивале тек кад се долазило пред њихове капије.

Уз помоћ сеоског одборника или старешине села у сваку кућу је распоређивано 2 до 3 борца. Ја и Јурај Гуштин, борац из Истре, који је ступио у нашу бригаду после капитулације Италије, распоређени смо у кућу која се налазила са леве стране пута. Хтели смо ући, али чапија је била закључана. Залупали смо. Међутим, нико нам се није јављао. Залупали смо мало јаче и тад се на вратима чуо женски глас.

Домаћица нас је упитала што хоћемо. Рекли смо јој да смо распоређени у њену кућу да се мало одморимо и нешто вечерамо. Рекла нам те да јој није муж код куће и да нас не сме пустити. Објаснили смо јој да морамо ући, јер немамо куд пошто су и по осталим кућама распоређени други борци. Видевши да смо упорни и да мора отворити, то је и учинила. Али, одмах затим се негде склонила, тако да је нисмо ни видели.

Ушли смо у топлу кухињу. Поред шпорета седела су два мушкарчића од око 5 до 7 година. Пушке смо прислонили уз један угао кухиње. Тек после извесног времена у кућу је ушао човек од 35 до 40 година старости. Представио се да је он домаћин куће. Рекао је да је био на послу, у оближњем руднику. После њега ушла је и жена, такође млађих година. Чак нам се и извињавала што је морала тако поступити. Њен муж нам је објаснио да по муслиманском обичају жене не смеју бити саме у друштву са људима других националности.

За вечеру су домаћини скували паленту коју су полили неком врстом киселог млека, које до тада нисам јео. Није то било право кисело млеко, које се на уобичајен начин спрема. Није био ни јогурт, већ нешто између.

Пошто нам је предстојао ноћни покрет, Јурај је после вечере отишао у команду чете да види колико ћемо се још задржати у овом селу. Остао сам са домаћином и његовом породицом. У једном моменту он је устао и скинуо овчију мешину са зида и простро је на под. Потом је клекнуо и почео да се клања. Деца су седела око њега и опонашала га. За време клањања изговарао је мени непознате речи. Како овако нешто дотле нисам видео, није ми било јасно шта ради. Кроз главу су ми летеле разне мисли. Док се он клањао, помишљао сам у појединим моментима да он то нешто ради против мене. Погледао сам час пушку, час у домаћина.

Клањање је трајало како ми се учинило прилично душ. У међувремену вратио се и Гуштин. Кад је завршио клањање, домаћин нам је објаснио да је то исламски начин молења Алаху. Поседали смо још мало у овој кући. Потом смо се у заказано време прикључили нашој чети и кренули од овог села у хладну новембарску ноћ.

Саво Тодорић

НОВОГОДИШЊА „ЧЕСТИТКА“

Напад на Бања Луку изведен је уочи Нове 1944. године. Бригада је имала задатак да са јединицама 5. корпуса нападне и заузме аеродром Залужани. Један батаљон Бригаде био је на осигурању према Приједору. Док смо ишли на одредиште за напад, пролазили смо кроз много села на прилазу Бања Луци. По селима се управо дочекивала Нова година и у кућама смо затицали много слављеника, међу којима и доста војника (усташа и домобрана), који су за ту прилику добили одсуство. Столови су били пуни печења, колача, вина и других намирница. Многи су већ били доста пијани. Не може се ни замисли-

ти њихово изненађење и запрепашћење када су видели како у собе улазе наоружани партизани. Било је том приликом и врло смешних сцена. Многи од усташа и домобрана су мислили да је све то шала па су чак дизали чаше и наздрављали партизанима. Наравно, сви су такви били заробљеници.

Штаб бригаде се сместио близу аеродрома у Залужанима у рејону Црквеног брда. Бригадни санитет је нашао једну кућу где смо све били организовали и припремили за дочек рањеника. Са нама је била и хирушка екипа др Ивана Павлетића. Евакуацију рањеника организовао је Крешо Мајер, референт санитета Дивизије. Имали смо доста кола за евакуацију, која су се налазила у близини, скривена и маскирана.

Другог дана предвече, када смо имали доста рањеника за евакуацију, формирали смо колону кола испред амбуланте. Рањеници су се већ били укрцали. Али, изненада се појавио један мањи авион наоружан митраљезом и лакшим бомбама, које је већ био делимично избацио бомбардујући наше положаје. Рањеници су, видевши што се спрема, као по команди искакали из кола, без обзира на ране и завоје. Свако од њих је потражио заклон даље од кола. Настао је хаос. Бомбе су праскале. Коњи су се отимали из запрега. Кола су се превртала. Свак је покушао пронаћи сигуран заклон.

На срећу, нисмо имали ни једног јединог рањеника. Кад се авион удаљио, одахнули смо. Рањенике смо опет натоварили и колона је кренула према Санском Мосту.

Др Иван Лесић

НЕ ИТАЛИЈАНИ, ВЕЋ ДРУГОВИ

Непосредно после капитулације фашистичке Италије 9. септембра 1943. године, један број италијанских војника прешао је у партизанске јединице на територији Лике. Седморица њих је распоређена у пратећу чету батаљона Крбава. Сви су били добри људи и борци. Потицали су углавном из радничких и занатлијских породица. Међу њима су се налазила и два подофицира бивше италијанске армије.

У почетку смо нове борце називали Талијани и од њих зазирали, гледајући их с извесном дозом неповерења. Међутим, њима се није свиђало такво ословљавање. Стога су нас замолили да их зовемо другови, онако како смо се и ми међусобно ословљавали. Прихватили смо њихов захтев, па смо их све чешће звали другови. Иначе, Италијани су се доста брзо уклапали у нашу средину. Прихватили су партизански начин живота, тешкоће и тактику ратовања.

У нашој пратећој чети било је доста наоружања италијанске производње (минобацачи 81 и 50 мм, тешки митраљеви „Фијат“ и „Бреда“, аутомати и слично). Истовремено, у чети се налазило више младих бораца који нису били обучени да рукују тим оружјем. Пошто су Италијани били одлични познаваоци тог оружја, несобично су преносили своје знање на остале борце. Њихова помоћ у овом погледу била је драгоцене. Повремено су Италијанима додељиване и одговор-

није дужности као што су нишанције и на тешким митраљезима и минобацачима. Они су тако поверење заслуживали својим држањем у борби и испољеном храброшћу.

Врло је илустративан пример Курти Ливија. Он је рафалима из свог тешког митраљеза Бреда, код Ивањске, децембра 1943. године, при нападу наших снага на Бању Луку, нанео осетне губитке усташама. Прецизни рафали Ливијеве Бреде натерали су у панично бекство Црну легију, која је надирала од Приједора, као помоћ опкољеним непријатељским јединицама у Бањој Луци.

Након повлачења Бригаде од Бање Луке, 20. јануара 1944. године, теже сам рањен у борби са Немцима на Штрбини, која се налази на комуникацији Мркоњић Град — Млиништа и Гламоч. У мојој непосредној близини налазио се Шпањоло Ђидио, један од подофицира у италијанској армији. Он је изложио свој живот великој опасности да би ме спасио. Први ми је притрчао, изнео ме са положаја и спасио ме сигурне смрти.

Исто тако, кад је истакнути и храбри борац Милан Кекић смртно рањен на једној чуки изнад Шујице, јуна 1944. године, Ђидио Шпањоло је опет поступио како је најбоље могао. Изнео је Милана са места рањавања, испољавајући на тај начин још једном праву војничку храброст и људску хуманост. Због таквог држања у борби прихватили смо Италијане као праве борце и другове.

Нажалост, само је један од њих дочекао ослобођење Београда, где је и он теже рањен. Сви остали су у претходним борбама изгинули или су нестали на четрдесетодневном маршу 6. личке дивизије преко Босне, Црне Горе, Санџака у Србију.

За такав однос Италијана треба истаћи тадашњег командира пратеће чете, Милана Калања, рођеног у Курјаку крај Удбине. Његова је заслуга пре свега у томе, што је умео да распореди и укомпонује ову групу Италијана у нашу средину. Наиме, Милан је увек нашао времена да са њима поразгобара и охрабри их у највећим тешкоћама и искушењима. Командир Калањ је био заиста једна изузетна личност. Он је својим понашањем, бригом за људе и павилним односом према њима, уживао је велико поверење свих бораца пратеће чете. Сваког је познавао у душу. Знао је да оцени праве могућности. Али, нажалост, ни Милан није дочекао слободу. Јуначки је погинуо, половином маја 1944. године, у борби са Немцима код Босанских Осредака.

Јован Ђугчић

ПОЛА ЦИГАРЕТЕ ЗА РОЂЕНДАН

Зима је. Јануар 1944. године. Колона Бригаде креће из Подрашнице према Гламочу. У даљини се чују топови. Немци су нам за леђима.

Др. Ернест Кремзир и ја смо газили у колони скупа са лакшим рањеницима. Обојица смо скоро боси и у неким кратким блузама, slabим чарапама и без шињела. Хођајући тако, сјетим се да је 11. јануар и да ми је управо рођендан.

„Енцо, кажем, данас су ми управо 24 године“.

„Е, па добро Иване, честитам ти рођендан и желим ти све најбоље“.

Извадим из цепа кутију „РАМЕ“ и задњу цигарету преполовим и почастим Енца. Обојица запалимо и кренемо за колоном.

Др. Кремзира нема више међу нама. Али, тог рођендана ћу се сјетити док сам жив.

Др *Иван Лесић*

СВА ЗЛА У ЈЕДНОМ ДАНУ

У марту 1944. године батаљон Велебит био је у селу Драганић, које се налази у крајњем југоисточном делу Гламочког поља. Из села је батаљон у неколико наврата одлазио у борбене акције према Ливну и у Ливањско поље, у „економске“ акције. Јер, народ је на нашој слободној територији већ био економски тотално исцрпљен. Све мање је било хране, како за становништво, тако и за јединице које су се у то време налазиле на територији Гламоча, Дрвара и ширег подручја Босанске крајине.

У једну од таквих акција кренуо је батаљон 27. марта 1944. године. Циљ је био Ливањско поље. Да би се стигло до одређеног циља, требало је заобићи Ливно, у коме се налазио јак немачко-ушастшки гарнизон. Прелазак преко комуникације Шујица — Ливно обезбеђивао је батаљон Бићо Кесић. Дан је био изванредно леп за ово доба године, мада се још задржао доста виоок снег. Марш је протекао по плану. Батаљон је комуникациту прешао у рејону Поточани. Акција је требало извести у селима Видоши, Гргурићи, Смрчани и у млиновима на реци Струби. На задатак су поведени и сви товарни коњи батаљона.

По доласку у одређени рејон, приступило се извршењу планираног задатка. Из једне од воденица реквирирано је неколико врећа брашна. По сеоским кућама прикупљено је још нешто других намирница. Похватао је нешто усташа и њихових симпатизера. По плану акције батаљон је требало извршити свој задатак у току ноћи и пре зоре се пребацити на слободну територију. Али, тако није урађено. Непосредно пред зору, батаљон је стигао у селу Подгреда, где се задржао неко време. Борци су се размилели по сеоским кућама. Уморни и озебли у току ноћи брзо су савладани сном.

У свитање испред села, на цести, зауставила се немачка моторизована колона. Немци су отворили ватру по сеоским кућама у којима су се налазили борци батаљона. Ситуација у којој се батаљон изненада нашао, била је утолико тежа, што се непосредно изнад села уздизала врло стрма, готово окомита и каменита страна, коју је требало савладати. Уз страну се могло кретати само једном уском стазом, која је била изложена убитачној ватри непријатеља.

Док се батаљон извлачио из Подгреде разданило се. И сунце се појавило изнад висова планина Старетине и Велике Голије, али је

Штаб 3. личке бригаде, Млиништа, фебруара 1944. године

тог јутра било нешто другачије од онога из претходног дана. У таквој ситуацији жеља свих бораца је била да се што пре успну на зараван изнад Подгреде и извуку из опасности.

У току извлачења батаљона из Подгреде, немци су гађали топовима и митраљезима са оклопних возила. По изласку на први плато Круг планине, делови батаљона су се кретали у растреситом строју и по мањим групама. На неких 10 до 15 метара испред мене, и нешто у лево, кретао се командир радног вода Сава Саватовић. Једна од граната које су падале око нас директно је погодила командира Саву. Како сам се налазио доста близу експлозије пао сам. Након неколико тренутака сам устао и видео да нема командира вода. Граната га је разнела. У непосредној близини наишао сам на његову командирску торбицу. Иначе, Сава Саватовић је био борац од првих дана устанка у госпићком котару. Рођен у Кулици 1917. године. Био је храбар и истакнути борац батаљона Велебит. Али, као нешто старије године, прекомандован је за командира радног вода у батаљону.

Продужили смо кретање према нашој бази у Драгнић. Али, како често у животу бива, једно зло никада не долази само. Наиме, колико је претходног дана било лепо и угодно време следећег је био ирави временски пакао. Заправо, борце батаљона захватила је незапамћена међава са ветром орканске снаге. На борцима се све ледило.

Батаљон је изгубио десетак бораца и старешина. Међу њима су били Милан Бобић заменик комесара 3. чете, родом из Почитеља и Милош Рајшић делегат вода родом из Барлета. Остали смрзнути борци су углавном били Приморци и Италијани који нису могли издржати хладноћу.

Каква је то била природна непогода, довољно илуструје чиње-ница, да се борци у колони нису међусобно видели. Ветар је завејавао трагове оних који су ишли напред. То је, у великој мери, утицало да су многи залутали и изгубили се у снежној вејавшЈи, па су борци у Драгнић пристизали у току ноћи и наредног дана. Организована је потрага за изгубљеним. Сви који су стигли у село били су промрзли.

Запамтио сам тај дан као један од најтежих у четворогодишњем ратовању.

Сава Тодорић Савица

ХВАЛА КУВАРУ

Нешто прије десанта на Дрвар, Бригада се налазила на одмору и обезбеђењу појединих праваца који воде на слободну територију. Штаб Бригаде је био у Трубару, а баталлони у Личким Осредцима и Ресановцима. Непријатељ се налазио у Србу. Босанском Грахову и Бихаћу. Из Срба Немци су често тешким хаубицама гађали наше положаје. Гранате су падале и у близини штаба Бригаде. Али, то никога нарочито није узнемирало.

При штабу Бригаде имали смо куvara Радика Штулића. Био је то врло симпатичан старији човек којега смо сви јако вољели. Не само ради тога што је одлично кувао, већ пре свега због тога што је био врло приступачан, сналажљив и весео човек. Намирнице је просто изналазио и кад је то било најтеже.

Када је било релативно мирно, ја сам често знао да читам неке стручне књиге мало подаље од куће у којој се налазио штаб Бригаде и кухиња. Изабрао бих погодан место испод неког стабла у хладовини. Када је ручак био готов чуо бих Радикин глас: „Докторе, дођи брзо да се не охлади“. Свакако, није ми требало два пута говорити. Књигу сам заклопио и упутио се на ручак.

Једног дана, када сам се после ручка вратио на мјесто где сам читао, скаменио сам се. Уместо стабла била те велика рупа. Јасно ми је било да је ту, док сам ручао експлодирала граната.

Кувар Радика ми је спасио живот.

Др Иван Лесић

БОРБА СА ВАЗДУШНИМ ДЕСАНТОМ У ДРВАРУ

Трећа бригада стигла те у Дрвар 2. априла 1944. године, са сектора Ливна. Међутим, већ 6. априла, бригада је размештена на ширем простору око Дрвара, ради затварања праваца према Србу и Книну. У Дрвару је остао само 1. батаљон, али је и он 21. априла, после борби Бригаде са непријатељским снагама у Личким Осредцима повучен. Бригада је, поново, 26. и 27. априла имала тешке борбе са неприја-

тељским снагама из Срба, на положајима у Личким Осредцима, али јој је успело да заустави непријатељски продор према Дпвару. У тим борбама, бригада је имала 30 погинулих и 75 рањених бораца, што најбоље говори о жестини тих борби.

Када је, 29. априла, замењена на тим положајима, Бригада се једно време одмарала и сређивала. Већ 12. маја, штаб Бригаде са приштапским јединицама, 3. и 4. батаљона и по једним батаљоном из Прве и Друге бригаде, добија наређење да пређе на леву страну реке Уне и да са простора села Калати, Кестеновац, Штрбци, дејствује на комуникацији Бихаћ — Срб. Ту је остала до 23. маја, када добија наређење да се врати на простор Трубар — Подвучјак. За то време 2. батаљон Бригаде, налазио се на положајима код Ресановца, а први је осигуравао неке транспорте из Лике, за рачун Дивизије и моментално се налазио у Трубару. Оба батаљона била су у то време под командом Дивизије.

После преласка преко Уне настављен је марш у правцу Трубара, цео дан. То је био дуг, тежак и заморан марш, који се завршио касно увече 24. маја. Штаб Бригаде, са четом за везу, четом пратећих оружја и другим приштапским деловима, сместио се у Трубаре. Трећи батаљон у Подвучјак, а 4. у Горње и Доње Балиће. Први батаљон већ се налазио у Трубару, други на положајима у Ресановцима. Током 24. маја други батаљон је био у акцији на четнике према Стрмици, па се вратио касно увече, доста заморен.

Рано ујутро 25. маја, чуло се зујање авиона и бомбардовање са правца Дрвара. Пошто је тога било и пре, нико на то није обраћао посебну пажњу. Из Трубара, који је био заклоњен планином Бобара, није се могло видети шта се дешава над Дрваром. Око 7 сати zazвонио је телефон у штабу Бригаде и тавио се командант дивизије. Он је команданта Бригаде обавестио да непријатељ спушта падобранце на Дрвар. Одмах је наредио да се у Дрвап упути тедан батаљон. Одређен је начелник штаба Дмитап Заклан, да оде код 1. батаљона, и да са њим крене за Дрвар. Након тога, предузете су потребне мере да се и остале јединице Бригаде. ставе у приправно стање, како би биле спремне да и оне крену у случају потпебе. Тек што је први батаљон кренуо у правцу Дрвара, стигло је ново наређење Дивизије, да и остале јединице Бригаде крену за Дрвар. Приштапске јединице Бригаде убрзо су кренуле у правцу Дрвара. Њима се прикључио и трећи батаљон, који је кренуо из Подвучјака. Са колоном је кренуо и командант бригаде. Јашући на коњу он те убрзо измакао напред, у жељи да се што пре повеже са првим батаљоном и упозна са ситуацијом око Дрвара. Око 11 сати стигао те до Г. Врточа, на брдо изнад Дрвара, одакле се пружао поглед на Дрвар и Дрварску долину. Авиони су надлетали град и околину. бомбардовали и митраљирали наше положаје и прилазне путеве.

Први контакти и борбе јединица Бригаде са непријатељским десантним снагама у Дрвару, почео је први батаљон око 10 сати. Нешто касније, у Дрвар је стигао и други батаљон са правца Ресановца и укључио се у борбу десно од 1. батаљона. У то време у Дрвару се, изнад пећине, на својим положајима, држао пратећи батаљон, а лево даље од њега, официрска школа. И једни и други били су у одбрани.

Официрска школа била је слабо наоружана, па није ни била способна за неке офанзивне подухвате. Долазак јединица Бригаде и њихов одлучни напад, био је од пресудног значаја. Тиме је непријатељ био нрисиљен на одбрану и на борбу за властити опстанак.

Непријатељ је још оаније био обавештен о доласку наших јединица, па је упутио део својих снага западно од Дрвара, настојећи да поседне положаје на коти 750 и 743 и да спречи силазак наших бораца у Дрварску долину. Први батаљон који се кретао у томе правцу, прелази у одлучан напад на непријатеља и успева да га потисне према Дрвару. Након тога, непријатељ добија појачање и поново покушава да овлада поменутиим положашма. Вођене су тешке и упорне борбе, нарочито око коте 601, код железничке пруге. На крају 1. батаљон успева да потисне непријатеља и да овлада овим положајима, прогонећи непријатеља све до села Шњавора, где је задржан јаком ватром са главних непријатељских положаја на Шобића брду.

Други батаљон, под командом Јрве Радаковића и политичког комесара Јове Бабића, чим је поиметио падобранце у ваздуху, изнад Дрвара, решио је да на положаје у Ресановцима остави само једну чету, а да са осталим снагама крене за Дрвар. Кратко време, после 1. батаљона он креће у напад на падобранце у Дрвару, десно од 1. батаљона.

За кратко време батаљон, са своте двије чете, успева да очисти терен од непријатеља, до фабрике целулозе, да је заузме и да се постави према главним непријатељским снагама на Шобића Брду са јужне стране. Ту на положајима, батаљон се налазио у непосредном контакту са главним снагама непритатеља. Непријатељ је концентрисао своје главне снаге на Шобића брду.

Стигавши на узвишења изнад Дрвара, око 11 сати, командант бригаде се упознао са ситуацијом, што му је омогућило да донесе потребне одлуке и план за даљи рад. Одатле он креће на положаје 1. батаљона, који се налазио на простору села Прњавор. У штабу батаљона, код цркве у Г. Врточама, био те тош само помоћник политичког комесара Ђуро Шаиновић. Остали чланови штаба, командант Бранко Маљковић, политички комесар Јуре Брмболић и заменик команданта Нина Совиљ, били су рањени у првим борбама.

У тим првим борбама батаљон је разбио непријатељске снаге које су биле поселе узвишења према Каменици и потиснуо их је преко железничке пруге према центру Дрвара. Испред овог батаљона, на Шобића брду, већ су биле концентрисане јаке непритатељске снаге и даљи напад није био могућ, пошто те батаљон у тим борбама претрпео и знатне губитке. Тако је батаљон застао на положајима код села Прњавора, доњих Саблића и Шобића и Г. Врточа. Борци су лежали у својим заклонима, приковани јаком непријатељском ватром са положаја на Шобића брду.

Слична ситуација била је и на положају 2. батаљона, који се налазио на јужној страни Дрвара и са којим још увек није било могуће успоставити везу. И према овом батаљону непријатељ је дејствовао јаком ватром са Шобића брда и батаљон није био у могућности да настави напад.

У таквој ситуацији командант Бригаде доноси одлуку да задржи те снаге на достигнутом положајима, а осталим снагама Бригаде, које су још биле у покрету према Дрвару, изврши нови напад са северне стране.

Након спуштања последњег непријатељског таласа на Дрвар, град се још увек налазио у рукама падобранаца. Требало је, извођењем иовог напада са северне стране Довара, рашчистити ситуацију и заузети град. Напад, међутим, није могао отпочети док не пристигну остале јединице Бригаде, које су још биле у покрету. Нешто доцније, са правца села Каменица, почела је да пристиже колона бораца, на узвишења изнад Дрвара. У колони је био само 3. батаљон са приштапским јединицама Бригаде. Четврти батаљон још није стигао. Он је био најудаљенији и последњи је кренуо. Одлучено је да се он не чека већ да се почне са планираним нападом. Пристигле јединице су почеле да се спуштају низ стрмину у Д. Врточе и прикупљају на одређеном месту. Командант Бригаде одређује задатке четама и издаје наређење за напад: прва чета, под командом Илије Жегаоца, креће у правцу Унца, са циљем да поеђе реку и настави покрет ка пећини; друга чета, под командом Готка Борића, напада лево од пута који води за Дрвар, а трећа, под командом Милоша Ћурувије, десно од пута. На истом правцу, између чета, крећу се курири са Џон Булом и делови чете за везу. Два одељења тешких минобацача, чете пратећих оружја, постављају се на узвишења изнад Д. Врточа, са задатком да гађају непријатељске положаје на Шобића брду.

Након извршеног распореда и постављених задатака, све јединице брзо и одлучно крећу одређеним правцима у напад, који је отпочео око 14 часова. Тиме су у борбу против немачког десанта у Довару биле укључене све јединице бригаде, сем четвртог батаљона који је задржан у Каменици као резерва Дивизије.

Да би се утицало на ток борбе, било је потребно бити у директном контакту са јединицама које нападају на главном правцу. Пошто те одредио задатке и тешким бацачима, командант бригаде креће напред, правцем куда је отишла 3. чета. Сустиже чету десно од раскрснице путева, западно од команде подручја, на Боснића Бријегу. Ту је 3. чета заустављена, јаком ватпом из кућа око раскрснице. Следи напад на те куће. Погођене Џон Булом курири Милана Жигића и Јове Шаиновића^ куће су у прашини. Непријатељ их напушта и бежи. Следи јуриш 2. и 3. чете. Још неколико мањих окршаја кроз град и чете стижу под Шобића гробље. Падобранци беже уз брдо, према гробљу. Већи део града је слободан и пећина деблокирана. Непријатељска ватра са гробља се појачава. Нема услова да се напад на главни непријатељски положај настави. Чете су прилично растројене. Имају и губитак. Потребан је предах и сређивање. Командант бригаде је на лицу места. Издаје потребна наређења командирима чета, очекујући 4. батаљон. Ноћ је сасвим близу. Рафал непријатељског митраљеза, из гробља, погађа команданта боигаде у леву руку и раме. Пошто је превијен, напушта Дрвар. На путу за Каменицу, сусреће се са четвртим батаљоном.

Тако су текле борбе јединица Бригаде пре него што је наступила ноћ. Непријатељски положаји, на уласку у Дрвар, са северне стране, заузети су око 17 часова. После тога су очишћена и остала неприја-

тељска упоришта у граду све до Шобића гробља. Преостале непријатељске снаге биле су концентрисане у гробљу на Шобића брду. У борбама које су вођене учествовале су све снаге Бригаде, без 4. батаљона и 1. чете 2. батаљона.

Током ноћи предузимани су нови напади са циљем да се непријатељ уништи или присили на предају. По доласку 4. батаљона предузет је напад на непријатељске положаје. Батаљон је продро до самих непријатељских ровова, али је наишао на таку ватру и морао је одступити, уз губитке од 3 погинула борца и већи број рањених.

Око 23 часа напад је поновљен уз суделовање делова трећег батаљона. Непријатељ је и овом приликом пружио јак отпор и напад није успео. Касно ноћу у Дрвар те стигао и 1. батаљон 1. бригаде 6. дивизије. Предузет је још један напад на непријатељске положаје у Гробљу, са југоисточне стране брда. Ни овим нападом није се успело истерати непријатеља из његових ровова и натерати га на предају. У борбама које те бригада водила 25. маја у Дрвару погинуло је 25 бораца, а већи број је рањен.

Милан Шијан

БОРБЕ ОКО ДРВАРА

Првих дана априла 1944. године Бригада је поебачена из рејона Гламочног поља у Дрвар, да би се после краћег времена, по наређењу Врховног штаба, пребацила на правац: Трубар — Лички Осредци — Срб, са задатком да спречи продор немачким снагама из Срба ка планини Бобари и Дрвару. Једино је у Дрвару и даље остао батаљон Велебит и бригадна амбуланта, која је била смештена на Трнинић брегу. Међутим, пошто су делови бригаде тешко одолевали нападима немачких снага из правца Срба, и батаљон Велебит је око 20. априла 1944. године, повучен из Дрвара и пребачен у састав Бригаде.

Били смо гладни, али је озбиљниш проблем био недостатак муниције, што је знатно умањивало борбену готовост батаљона и Бригаде као целине. Пошто су заузели Личке Осредке и присилили наше снаге на повлачење, увођењем својих свежих делова, Немци су од 26. до 29. априла 1944. године потпомогнути и тенковима успели потиснути Бригаду под саму планину Бобару, заузевши Трубар, Вучијак и Градину. Самим тим, претила је опасност да овладају доминирајућим висовима Бобаре и тако створе ослонац за даље дејство у правцу Дрвара.

Борбе на тим положајима су биле врло жестоке. Неки положаји су по неколико пута у току дана прелазили у посјед наших и немачких снага. Губици и на једној и на другој страни били су осетни. Ипак, захваљујући храбрости и јунаштву наших бораца, успели смо не само спречити непријатељу да се домогне планине Бобаре, него смо га снажним противнападом успели потиснути до Личких Осредака и Срба. Дана 29. априла, кад је Бригада заузела Трубар и избила пред Личке Осредке, догодио се интересантан случај. Наиме, де-

лови 1. батаљона задржани су у тек ослобођеном Трубару да би мало предахнули након исцрпљујућих борби. У Трубару се налазио и штаб Бригаде са командантом Миланом Шијаном. Изненада се чуо пуцањ у пашој непосредној близини. Нисмо у први мах знали о чему се ради. Помислили смо да је неки од бораца нехотице испалио метак. А погинуо је Војин Граовац, политички делегат вода. Нешто касније, уследио је други па и трећи пуцањ, од којих те још један борац погинуо, а један рањен. Нисмо одмах могли оценити одакле пуца. Један од бораца је приметио немачког снајперисту у једном ибуну. Ухватили смо га живог захваљујући у првом реду храбрости Исе Лазића командира вода.

За време тог краткотрајног „затишја“, 8. маја 1944. године батаљон је на кратко ишао по храну у Лику. Заправо, Команда места Грачац која се налазила у Пакларићу, прикупила је знатне количине хране, муниције, соли и других артикала за 6. личку пролетерску дивизију. Борци су се радовали што иду у Лику, па бар и на кратко, јер је то био први сусрет бораца нашег батаљона са родним крајем од новембра 1943. године, кад смо коенули у Босну.

За време нашег боравка у Лици, народ нас је срдечно и са одушевљењем примио. Међутим, при повратку из околине Грачаца, са каравном коња и мула, били смо стално изложени дејству непријатеља.

Први покушај да се батаљон ноћу пребаци преко цесте Срб — Купирово није успео, јер смо наишли на јаку засједу непријатеља, после чега смо морали мењати правац и место прелаза. Следеће ноћи, кренули смо преко Попинског поља, да би прешли цесту између Велике Попине и Срба. Али, смо и на том правцу наишли на засједу непријатеља. После жестоке борбе са четницима, батаљон је успео прећи комуникацију и наставити пут преко Љубине Пољане за Трубар. Међутим, иако нисмо имали губитака у људству, осим што је неколико бораца рањено, имали смо знатне губитке V материјалу. За време борбе товарна грла су се уплашила, па су се нека од њих отела из руку коњоводаца и онако са товарима разбежала.

По повратку из Лике, батаљон је размештен у селу Ваган, око 15 км од Дрвара.

У раним јутарњим часовима 25. маја 1944. године из правца Дрвара чула се снажна тутњава. Мислили смо да Немци бомбардују Дрвар као што су повремено и раније радили. Јединице батаљона су се прикупиле на зборно место, да би примиле доручак, у том моменту дошао је курир из штаба Бригаде. Командант батаљона је позвао командире чета којима је наредио да се поекине са поделом хране и да се чете хитно припреме за ПУТ. Постротили смо се и формирали маршевску колону. Кренули смо уз планину Бобару у правцу Каменице и Дрвара. Али, још нико од бораца није знао због чега се тако журимо.

Кад смо се спуштали низ Бобару према Каменици, борци су упознавани онако у ходу, да су Немци извршили ваздушни десант на Дрвар. Уз пут смо сретали групе жена и деце који су бежали из Дрвара. Од њих смо сазнали доста појединости о десанту. Посматрали смо овај градић са каменичког платоа који је био сав у диму од запаљених објеката. Авиони су непрекидно кружили над дрварском котлином, бом-

бардујући и митраљирајући положаје наших јединица. Чула се па- клена пуцњава из свих врста наоружања. Није било времена за из- давање дужих заповести за напад. Командант батаљона Бранко Маљ- ковић био је врло кратак. Он нам је између осталог рекао: „Немци су јутрос извршили ваздушни десант на Дрвар. Друг Тито и Врховни штаб су угрожени. Наш је задатак да их спасемо". Те речи биле су довољне да сваки борац схвати свој задатак. Иако смо из села Вага- на до Каменице просто дотрчали, кад смо чули да је Тито угрожен, нестало је умора. На глад више нико није помишљао.

Немачки авиони штуче у бришућем лету, уз снажне звуке сире- на, митраљирали су и бомбардовали наш правац кретања. Око 10 ча- сова јединице батаљона Велебит сукобиле су се са Немцима. Развила се жестока борба прса у прса. Док смо водили борбу са деловима де- санта који су први спуштени, око 10,30 часова, над Дрваром се поја- вила већа формација транспортних авиона. Они су у својим трупови- ма носили други талас десанта. Ситуација је постајала све тежа и сложенија.

Батаљон Велебит је нападао у правцу засеока Прњавор, изложен снажној ватри немачких Шараца и другог аутоматског оружја. И од авиона смо трпили велике губитке. Оценивши каква опасност прети батаљону, уколико би се дуже задржао на достигнутиим положајима, командант батаљона је наредио да се јединице припреме за јуриш. Али, претходно је требало ликвидирати два Шарца који су просто ириковали батаљон за земљу. Тај задатак је преузео на себе Нина Со- виљ, заменик команданта батаљона. Он је, са три борца, успео да им се, с леђа, приближи на блиско одстојање и да их ликвидира. Након тога, уследио је јуриш у ком су падобранци потиснути.

Борба је постојала све жешћа. Немци су грчевито давали отпор. У јуришу батаљона нико није заостајао. У стрељачком строју нала- зили су се и сви чланови штаба батаљона на челу са командантом. Сви су они том приликом рањени осим прмоћника политичког коме- сара батаљона Ђуре Шаиновића. Иако рањени настављали су борбу и командовали батаљоном.

На правцу нашег наступања наишли смо у једном шумарку на неколико Енглеза, који су били при Врховном штабу. У послеподне- вним часовима кроз стрељачки строј пронео се глас да је друг Тито жив и да је ван непосредне опасности. Међу борцима је настало ве- сеље.

Пред пад мрака остатак немачких снага се повукао у Шобића гро- бље, где је организовао кружну одбрану. очекујући да ће им стићи помоћ њихових снага из правца Срба, Бихаћа и Босанског Грахова. Покушали смо да их у току ноћи ликвидирамо. Но и поред неколико јуриша у томе нисмо успели.

У свитање идућег дана повукли смо се из Дрвара. У повлачењу наилазили смо на језиве призоре злочина које су Немци починили над народом Дрвара.

Дане Поповић

Средином маја 1944. године, Бригада је као и остале јединице, пуњавана опремом и наоружањем од савезника. Тада смо добили и ново средство, до тада непознато у бригади — бацач мине звани „ЦОН БУЛ”.

Командант бригаде, Милан Шијан, поверио је то ново борбено средство куририма штаба Бригаде. Као командир курира одређен сам за нишанцију, а Јово Шајиновић за помоћника. Истовремено, задужени смо са два товарна коња за ношење „Цон Була” и мина. Слободно време користили смо за обучавање у руковању и гађању са тим новим и непознатим оружјем. Повремено смо упућивани за подршку нашим батаљонима у саставу пратеће чете или самостално.

Након дугог и напорног марша 24/25. маја око 03,00 часа стигли смо у Трубар, нама већ познато место. Размештамо се за одмор у близини штаба Бригаде. Време одмора није дуго трајало. Спавање прекида снажна бука авиона. У први мах нисмо схватили да ли су немачки или савезнички. Експлозија бомби, која се чула иза планине Бобаре, показала је чији су. Курири Бригаде су трчали у батаљоне који су такође у рану зору пристигли са марша у шири реон засеока Трубара. Дало се наслутити да се нешто озбиљно дешава у Дрвару. Наређење долази и у пратећу чету, да усиљеним маршем крене за Дрвар, преко Бобаре и села Каменице. Чета се брзо нашла у колони и брзо хитала одређеном циљу. Ишли смо усиљено, тако да су товарна грла притиснута теретом оружја и муниције посртала.

Стижемо у Каменицу. Колону сачекује командант Бригаде Милан Шијан. Позива командира и комесара чете. Упућује чету у правцу Дрвара и даје јој основне задатке за дејство. У истом часу, стиже батаљон Мирко Штулић. Командант бригаде у ходу издаје наређење и њему, одређује му правац дејства и објекат напада. Истовремено, позива мене са „Цон Булом” и наређује да се укључим у састав 3. батаљона.

Сручили смо се у Дрварску котлину. Батаљон се расчланио по четним колонама, затим по водовима и одељењима. Друга и трећа чета усмериле су своје дејство у захвату комуникације Бастаси — Дрвар. Прва чета је дејствовала у захвату р. Унац — Мандић мост — пила. Митраљеска чета батаљона и пратећа чета бригаде поселе су положаје источно од села Врточе, спремне за дејство.

На прилазима Дрвару имали смо прилике да видимо много побивене деце, девојака, жена и старијих људи, што је на нас оставило страхан приказ и дало нам снажан подстрек да се свим снагама бацимо на окрутно непријатеља. Ми смо се са „Цон Булом” кретали на споју између 2. и 3. чете, које су своје дејство усмериле у центар града. Јуриш је отпочео са одстојања 150 до 200 метара. Снажна ватра отварана је с једне и с друге стране. Видели смо како Швабама стижу појачања која су им упућена прије него што смо ми стигли. Друга и 3. чета су заустављене снажном ватром. Било је то прилика да се искаже дејство нашег „Цон Була”, чије дејство борци и старешине батаљона до тада нису виделе. Тражимо погодан положај и спремамо оружје за дејство. Починемо гађати. Мине додаје Јово Шајиновић.

Пуним, нишаним. Чује се пуцањ. Осећам страхан удар у десном рамену. Прва испаљена мина погађа у прозор, одакле дејствује немачки пушкомитраљез. Чује се снажна експлозија у кући. Настављамо гађање. Тучемо друге ватрене тачке које такође уништавамо. Код Шваба настаје паника. Напуштају куће. Повлаче се ка центру и раскрсници путева. Друга и трећа чета крећу силовитим јуришем. Друга чета заузима прве куће. Једна послуга непријатељског митраљеза повлачи се у колони дуж канала поред пута ка раскрсници. Гађамо и ту колону. Испаљена мина, као да је руком спуштена, пада међу падобранце. Швабе које се повлаче, обузима још већа паника. Бежећи повлаче се ка Шобића главици.

Чете Штулићеваца незадрживо продиру. Воде борбу за сваку кућу. Трећа чета, под командом Милоша Ћурувије, овладала је падинном благе косе. Падобранци пружају организован отпор. Ми са „џон Булом“ и даље гађамо зграде. Јуриш се наставља. Немци се повлаче ка Шобића главици и гробљу. Непријатељ са раскрснице путева пружа нарочито жесток отпор. Друга чета је поново заустављена. Командир Гојко Борић тражи нашу подршку. Пузимо напред. Користимо заклоне и долазимо на 40 до 50 метара од објекта напада. Гађамо заклон, одакле дејствује митраљез. Друга мина погађа у циљ. Митраљез је ућутао. Друга чета креће на јуриш. Заузима раскрсницу путева, која води ка пећини, Шобић главици и центру града. Трећа чета заузима северне падине Шобић главице и гробља.

Командант бригаде Милан Шијан, усмерава дејство 2. и 3. чете па гробље, а делом снага ка центру града ради ликвидације непријатеља на цркви и упоришта у центру Дрвара. Наше чете узастопно нападају заузимајући кућу по кућу. Командир 2. чете поново тражи нашу помоћ, да гађамо цркву, јер са торња падобранци туку све прилазе центру града, северним и источним падинама Шобић главице. Чета је поново заустављена. Под заштитом сопствене ватре приближавамо се цркви. Прилазимо на 30 до 40 метара. Гађамо цркву у жељи да погодимо мало прозорче, одакле туче пушкомитраљез. Погађамо цркву првом и другом мином. Али прозорче не успевамо погодити. Ипак, Немци напуштају цркву и двориште. Делови 2. чете снажно продиру и заузимају и црквено двориште. Командири и даље траже нашу подршку, али ми више немамо мина.

Борба се наставља за Шобић главицу. Обе чете Штулићевог батаљона упорно нападају непријатеља који се налази пред њима. Шалем свог помоћника Шајиновића са једним борцем из 2. чете да донесу мине. Брзо су се вратили. Пребацујемо се ка Шобић главици. Међу борцима се преносе гласови да на гробље напада цела бригада. У исто време, чујемо да је тешко рањен и командант бригаде Милан Шијан.

Команду преузима заменик команданта, Дмитар Заклан. Борбе су настављене. Туку и наши минобацачи из пратеће чете Бригаде. Али, нажалост, брзо понестаје мина па тако изостаје њихова подршка на Шобића главицу и гробље. Поново се налазимо на споју 2. и 3. чете.

Печињем са гађањем из непосредне близине по рововима, одакле падобранци дају жесток отпор. Чују се снажне експлозије мина нашег „џон Була“. Мине падају у ровове и гробље. Код Немаца настаје

комешање. Чује се кукњава и јаук. Стрељачки строј полази на јуриш. Чују се узвици „ура“, напред пролетери. Непријатељ се сређује. Отвара снажну ватру из аутоматског оружја. Бацају падобранци бомбе и заустављају наш стрељачки строј. Немци врше противнапад. Наш стрељачки строј се повија назад. Мрак пада. Поново се јуриши настављају са свих страна. Губици расту и са једне и са друге стране. Све се више повећава број погинулих и рањених. Командири чета траже предах, да се под заштитом ватре и мрака извуку рањени и погинули борци. Гађање настављамо, али са великим тешкоћама и ризиком, због ограничене видљивости. Стрељачки се строј подиже и поново јуриша. Швабе се очајнички бране, иако су претрпиле тешке губитке.

Са проређеним редовима поново се кретало на јуриш, али без већег резултата. Очито је било да су наше снаге исцрпљене. У исто време, и проређени редови противника грчевито су се бранили очекујући помоћ.

По паду мрака Шобић главица и гробље, личили су на ужарену лопту или велики ватромет.

Милан Жигић

„ШАРАЦ" И РАНАЦ НЕМАЧКОГ ПАДОБРАНЦА

За време немачког десанта на Дрвар, 25. маја 1944, године, налазио сам се у 2. чети, батаљона Велебит. Носио сам енглески пушкомитраљез, који је по конструкцији и изгледу био врло сличан чехословачком Брну. У мојој десетини су били: Бранко Радмановић, Марко Јајић, Ђуро Басарић Ђуђа, Никола Узелац и још неколико других бораца. Командир десетине био је Милорад Димић Шпица.

После убрзаног и напорног марша из Трубара, где се наладио наш батаљон непосредно пред спуштање десанта, преко Бобаре и Каменице ступили смо у борбу са падобранцима. Баш у тренутку нашег доласка у близину Дрвара, наишао је последњи талас авиона, који су долазили источно од Дрвара преко Мокронога и Прекаје. Њиховим доласком над дрварску котлину наша чета се спустила низ падине каменичког платоа.

Пошто су стигли на одређени циљ, авиони су истресли свој „товар“ над градом и његовом непосредном околином. Пред нама су се у ваздуху појавили отворени падобрани разноврсне боје, који су ка земљи спустили до зуба наоружане падобранце. Био је то у једном тренутку за нас импресиван приказ. Тим пре, што до тада нисмо имали прилике да видимо толико падобранаца. Падобрани су им били различите боје: жути, зелени, црвени, наранџасти и других боја. Тек касније смо сазнали да се по боји падобрана одређивала припадност падобранаца појединим одељењима и водовима. Још док су се падобранци налазили у ваздуху, гађали смо их.

Крећући се према Дрвару све боље смо разазнавали пуцњаву и ехо борбе која се водила пуним интензитетом. Дрварска котлина је

тутњала и просто врела од експлозија ручних бомби, минобацачких мина, авионских бомби и свих врста пешадијског наоружања. Долазећи на ивицу каменичког платоа на појединим деловима града и његовој ближој околини видели смо доста велики број једрилица које су Немци спустили у првом таласу свог ваздушног десанта.

Батаљон Велебит нападао је на падобранце правцем Дражица — Рњавор. Десно је наступао батаљон Бићо Кесић а лево Мирко Штулић. На првом нападу 2. чете наишли смо на једну крашку долину ограђену каменим зидом висине око једног метра. Са њене друге стране налазила се група падобранаца. Раздаљина између нас и њих није била већа од 50 до 80 метара. Развила се жестока наизменична паљба са обе стране. Падобранци су нас врло прецизно гађали из пушкомитраљеза и другог аутоматског оружја. На том месту рањено је неколико бораца и чланова штаба 1. батаљона.

После краћег задржавања, командир чете Гено Ђукић наредио је да наша десетина крене напред на падобранце. Пошли смо једном вододерином. На челу је пузио десетар Милорад Димић. Удубљење којим смо се кретали било је обрасло трњем и другим шибљем карактеристичним за ово подручје. То растиње нас је маскирало и омогућило да се што ближе примакнемо Немцима. Док смо се пузећи приближавали падобранцима, штитили су нас други делови чете који су остали иза зида.

Успели смо се приближити непријатељу на врло кратко одстојање. На команду десетара Шпице, на Немце смо бацили неколико ручних бомби и отворили бочну ватру. Падобранци су очигледно били изненађени нашом близином. Брзо су се почели повлачити у правцу Трњака и Шобић главице са истоименим гробљем. Од наших бомби и ватре убијен је нишанција пушкомитраљеза и рањено неколико других падобранаца. Група Немаца на коју је нападала наша десетина држала је положај на месту некадашњег гробља где се налазило неколико старих надгробних споменика. Од убијеног падобранца узели смо пушкомитраљез „Шарац“ и ранац „Телећак“. Разбијањем ове групе Немаца омогућили смо брже наступање осталим деловима 2. чете.

Због важности задатка пред којим смо се налазили, ни тренутка се нисмо задржавали. Продужили смо енергично гоњење преосталих падобранаца. На правцу наступања прошли смо кроз воћњак (шљивар) у ком смо наишли на неколико сандука муниције и друге војне опреме. Нешто даље из једне увале чули су се неразумљиви гласови. На моменат смо помислили да нису Немци. Али, пред нас је изашла група од неколико људи у енглеским униформама. Разумели смо да су они чланови америчке војне мисије која се налази при Врховном штабу. Међу њима је био и новинар Стојан Прибичевић, иначе југословен. Упутили смо Американце у команду чете и батаљона, а ми смо наставили гоњење падобранаца на правцу нашег наступања.

Цело време размишљао сам што има у ранцу ког сам носио на леђима и који је био прилично пун и тежак. У гоњењу падобранаца стигли смо пред Шобић главицу. Они су се ту утврђивали и били спремни за вођење одсудне борбе, пошто су на том месту опкољени са свих страна нашим снагама. Већ је био пао мрак. У краткој паузи отворили смо ранац. У њему је било за нас доста интересантних пред-

мета и суве хране. Пре свега, у ранцу се налазила једна мања свињска шунка, тегла од килограм меда, велика конзерва роловане сланине и два војничка хлеба. Од докумената нашли смо карту Дрвара са тачно учртаним распоредом команди и установа НОВЈ, органа власти, локације страних војних мисија при Врховном штабу, затим фотографија маршала Тита и више других ствари и личних предмета који су припадали убијеном немачком војнику. Храну смо задржали за себе, а документа смо предали комесару чете Михајилу Кораћу.

Како тог јутра ни доручак нисмо добили, заробљена храна у ранцу нам је дошла као поручена. Међусобно смо је делили.

Заробљени „Шарац“ у Дрвару, носио сам преко Босне, Црне Горе и Санџака. Са њим сам учествовао у свим борбама које је водила наша чета на четрдесетодневном путу за Србију. Растао сам се од „Шарца“ на Златибору 1944. године.

Сава Тодорић Савицић

МАРИЈУ СУ РАНИЛИ И ПРЕВИЛИ ПАДОБРАНЦИ

У другој половини априла 1944. године упућена сам са дужности референта санитета 1. батаљона на једномесечни санитетски курс при Штабу 1. пролетерског корпуса у Дрвар. Пре одласка на курс у батаљонској радионици прекројено ми је једна немачка униформа, тако да сам била добро обучена. Курс 1е био смештен у засеоку Трнинић Брег, нешто даље од центра Дрвара. Настава се одвијала по предвиђеном програму. Сви смо се трудили да стекнемо што више теоретског и практичног знања из пружања прве медицинске помоћи. Ближио се и крај курса. Планирано је да се испит полаже 25. маја.

Дошао је и тај дан. Сви смо са извесном дозом страха очекивали сусрет са испитном комисијом. Јер, требало је показати што смо научили у протеклих месец дана. Јутро те освануло лепо и без једног облачка. Сви смо устали рано. После умивања и доручка поделили смо се по групама да се непосредно пред испит преслишамо и боље утврдимо стечена знања. Са мном је била Марија Корица Сеја из Могорића. Шетајући, отишле смо нешто даље од зграда у којима смо биле смештени.

Док смо ишле и разговарале зачули су се авиони изнад Дрвара. Марија рече: „Боме ће данас неком мајка закукати“. Као да је предосећала што ће се догодити. Одговорила сам: „Ко зна, можда ће и нама“. У први мах смо помислиле да авиони иду некуд даље, јер су у то време често пролазили. Али, авиони су почели бомбардовати Дрвар и његову околину. Нешто касније приметиле смо да се спуштају једрилице. Што су биле ближе земљи на њима смо разазнавале кукасте крстове. Било нам је јасно, да је ситуација врло озбиљна, па смо почеле размишљати где да се склонимо.

Предложила сам да бежимо према оближњој шумици и поточићу који је иза ње протичао. Како сам имала на себи војну униформу

скинула сам Титовку с главе. Сеја је била гологлава. На себи је имала цивилну сукњу и енглеску војну блузу. Она није прихватила мој предлог. За кратко је остала на једном брдашцу, говорећи да ће се склонити у некој од оближњих кућа. Тако смо се растале. Ја сам се упутила кроз шумицу према потоку. На правцу мог кретања наишла сам на једну немачку једрилицу. На брзину сам се склонила у један већи цбун и осматрала куда ћу даље. Падобранци су отварали ватру на наше борце који су на њих нападали. Неколико падобранаца је из једрилице износило сандуке са муницијом и другу ратну опрему.

Крећући се према кући у коју се намеравала склонити, Марија је тешко рањена. Метак јој је прошао кроз плућа. Падобранци су дошли до ње, превили је и склонили у кућу. Пошто је имала на себи енглеску блузу била им је сумњива. Али, су вероватно рачунали да имају времена да касније провере што је и одакле је. Марија је у тој кући остала до доласка наших бораца који су је ослободили и однели у бригадну амбуланту.

Ја сам искористила погодан тренутак и преко једне мање чистипе спустила сам се у увалу која се налазила у близини. Ту сам наишла на неколико партизана из пратећег батаљона. Са њима су били чланови енглеске војне мисије који су се налазили при Врховном штабу. Са њима сам изашла из дрварског пакла. У току ноћи дошла сам у састав своје бригаде, где се већ налазила у амбуланти моја другарица Марија Корица Сеја.

Евица Рапајић — Дивјак

САНИТЕТСКА СЛУЖБА БРИГАДЕ

Када је, у лето 1943. године, за команданта дивизије постављен Ђоко Јованић, а за команданта 3. бригаде Милан Шијан, за комесара бригаде Милан Баста, а за помоћника комесара Дане Ђујић, референт санитета био је члан штаба Бригаде и на тај начин је имао великог удјела и утицаја у потребама и раду санитета. Чланови штаба Бригаде били су млади и способни људи који су велику пажњу обраћали рањеницима, њиховом лијечењу и збрињавању. Брига за рањенике је била прва ствар на коју се миљило код сваке акције. Референт санитета је увек био праводобно извештаван о војничкој ситуацији, а у свакој акцији је заједнички доношен план за евакуацију, прихватилишта и смештај рањеника. У то време је при бригадном санитету формиран вод бораца, за спровођење рањеника и болесника до санитета дивизије. Том воду у свакој прилици су одржавани часови и пружана основна знања из хигијене, заразних болести, превијања, евакуација и слично да би се бар донекле оспособили за дунжост која им је намијењена.

Рањенике нисмо задржавали у бригади, већ смо их евакуисали за дивизијски санитет, или према договору, у неку болницу у позадини. Тада је на слободној територији Лике био већи број болница (Крбавица, Турјански, Оточац и друге). Евакуација се вршила пот-

пуно слободним цестама и под нашим контролом. У бригадном санитету биле су још две болничарке за превијање и помоћ. То су биле Сокица Рапајић и Ката Радаковић. Исто тако, у саставу санитета била је и једна хигијеничарка која је имала чак и дезинфектор на точковима са коњем и коњоводцем. То је била Сока Корациа — Рајшић звана Тета, која је редовито обилазила чете и баталлоне да би борце ослободила вашију и ради тога је била веома популарна и вољена, тер је борце спашавала од великог зла.

У то време санитетског материјала имали смо веома мало. Завоје смо правили од плахта, а од лекова смо имали само оно што смо заробљавали од Италијана, с којим смо често водили борбе. У снабдевању нас је помагала и централна апотека у Оточцу, али и она је у томе била оскудна. Капитулација Италија донела је велике олакшице, како у храни, одјећи и људству, тако и у санитетском материјалу. Добивали смо већ готове комплете, у сандуцима са завојним материјалом и свим могућим лијековима којима су они били савршено опремљени.

У томе периоду пада и наша офанзива на усташке и домобранске снаге у Госпићу и околним местима. У тој операцији судјеловала је читава 6. личка дивизија. Трећа бригада имала је задатак да заузме неколико села и територију сјеверно од Госпића, а по могућности и сам Госпић. Прије напада одржан је у штабу Бригаде састанак, на којему је детаљно проанализирана војна ситуација и одређени пунктови за прихватање рањеника, правци, средства и места за евакуацију. За евакуацију је одређено око 40 кола, која су размештена дуж гдесте, камуфлирана под дрвећем. На располагању је био и један камион. Правац евакуације био те Оточац. До бригадне амбуланте рањеници су стизали већ за 1—2 часа, а до болнице у Оточцу за 4—5 часова. Тако је читав евакуација трајала око 6 часова. Завоје смо могли ревидирати у прихватним превизијалиштима, где смо припремали топле чајеве, покриваче, пратиоце и тако рањенике одмах отпремили даље. Тада смо имали око 50 рањеника. Сви су били примљени, евидентирани и њихов пријем у болницу потврђен. Вод за евакуацију је добро обавио свој посао. Имали смо могућност и тријажирање, јер смо лакше случајеве могли слати у дивизијску болницу која је била смештена по кућама у Крбавици. Госпић нисмо заузели, јер је тамошњом посади дошла већа помоћ немачке моторизације из Грачаца, али је Госпић остао опкољен са јединим приступом из ваздуха и цестом из Грачаца, која је стално била под ударцима наших јединица.

Почетком новембра 1943. године предстојао је читавој дивизији велики марш од око 300 километара. Заправо, 6. личка дивизија улазила је у састав 1. пролетерског корпуса и ради тога је требало прећи пут од Лике до Бугојна, где је био штаб Првог пролетерског корпуса. За то је требало извршити велике припреме. Личка дивизија постале пролетерска, што значи да је била везана за одређену територију, већ наступа на сваком терену где се за то укаже потреба. За личане је то значило одвајање од фамиљаша, свога коала, тешка исхрана, потреба за максималном покретљивошћу, веће напоре и оскудица у свему. Ради тога су одржани састанци у штабу Бригаде, а затим предавања и конференције по четама и водовима где су се прорађивала упутства виших штабова.

И у санитету су се морале извршити велике припреме. Кола се избацују из употребе, а све што се носи товари се на коње. Добили смо две најјаче мазге које су носиле партизанску бурад за раскужавање, неколико коња за санитарски материјал и за евентуално рањене и болесне борце. Борцима су одржана предавања и давана упутства о заштити од заразних болести, о хигијени, употреби воде и о свему што их може снаћи при пролазу кроз непријатељску територију. Предавачи су били референти санитета батаљона и комесари чета. У току путовања нисмо имали рањенике, јер смо избегавали борбе, а све борце који нису могли поднети такав пут, оставили смо у Лици командама мијеста и територијалним јединицама. Приликом путовања треба споменути као значајне коначарске екипе. Свака чета или вод формирали су своју коначарску екипу, која је ишла испред чете или батаљона и на уговореном простору припремила мјесто за коначење. Куће би се испразниле, очистиле, унијела слама, евентуално припремила храна, тако да би борци могли одмах да се одмарају, како би сутрадан били способни за даље путовање.

Пут је трајао 15 дана и завршио се у Бугојну. Ту нас је дочекало угодно изненађење. За читаву дивизију већ је било спремно купање и запрашивање које је организовао др. Ник. По доласку у Бугојно, референт санитета корпуса др. Војо Ђукановић сазвао је читав санитарет дивизије и изнео проблеме, потребе и задатке који се постављају пред санитарет. То је било углавном оно што смо већ знали, а о чему смо сада добијали детаљнија и опширнија упутства: рањеници се евакуишу на носилима или на коњима до бригадне амбуланте или дивизијске болнице. За носиоце се користе борци или становништво околних села. Са овим упутствима био је упознат и задњи коњоводац, тако да последије тога нисмо имали заразних болести, иако смо пролазили и борили се на терену у ком је било и трбушног и пјегавог тифуса.

Од операција које је Бригада извела у Босни у 1943. години треба свакако споменути бањалучку, која је трајала 4 дана, а почела је 31. децембра 1943. године. Тога дана 1е Врховни штаб одлучио да се заузме Бања Лука и околна непријатељска упоришта. Операцију је водио Пети корпус коме су придодате неке јединице, између којих и 3. личка бригада. Она је придодата 4. крајишкој дивизији, у којој је референт санитета био Крешо Мајер. Читавом санитету корпуса био је на челу др. Алфред Ржехак.

Бригада је усиљеним маршем кренула преко Кључа, Санског Моста и Бронзаног Мајдана и имала је задатак да заузме аеродром у Залужанима и пресече цесту према Приједоу. Један батаљон је осигуравао пут према Ивањској, два батаљона су нападала аеродром, а део бригаде налазио се у резерви. Штаб Бригаде, са санитаретом, смеистио се у рејону Црквеног брда. Ту је било и превијалиште којему је придодата хируршка екипа др. Иве Павлетића. Било је још једно превијалиште ближе Ивањској. Евакуација се одвијала цестом у правцу Санског Моста и била је веома добро организована. Међутим, падао је снег, па смо морали бити опрезни ради авијације и евакуисати рањене ноћу. Екипа др. Павлетића радила је такође веома добро. Око 30 рањеника је прошло кроз бригадно превијалиште и према потреби интервенисала хируршка екипа. За евакуацију смо имали довољан број кола и пратиоца. Читава операција је текла организовано и ни-

шта није препуштено случају. Како је познато, Бања Лука није заузета. Бригада је у борби успела да зароби веће количине хране, наоружања, санитетског материјала, што је било од великог значаја за даље борбе.

Следећа операција био је познати десант на Дрвар. Бригадна амбуланта била је у Дрвару, на Трнинић брегу, тачно на средокраћу између батаљона. У близини нас се налазио др. Лавослав Краус са својим болничаркама — курсисткињама. Живот у Дрвару је био тежак ради велике оскудице у храни. Дневни оброк од комадића непосољеног меса није био довољан за било какав опоравак болесних и рањених бораца.

Лекари са дрварског подручја састајали су се на санитетском курсу који је организовао др Гојко Николиш. У амбуланту и на лечење смо примили лакше рањене и болесне, углавном само покретне, док смо непокретне и теже болесне борце слали у дивизијску болницу коју је водио др. Дајч и која је била смештена у Мокроногама, око 8 километара од Дрвара. Осим тога, на Трнинић брегу се налазила и хируршка екипа др. Кремзира, тако да смо имали идеалне услове за координацију рада. Ради велике оскудице у исхрани борци 6. дивизије су били и лоцирани на немачке комуникације око Срба, како би се борбеним акцијама добили наоружања и хране у чему је било великог успеха. У тим акцијама било те рањеника, тако да смо 23. маја 1944. године имали у амбуланти око 25 рањеника који нису били тешки, али су ради локализације рана били тешко покретни. Тога дана сам скупио десетак кола и све те рањенике лично отпремио у дивизијску болницу, др. Дајчу, а 24. маја вратио сам се у Дрвар. То је била велика срећа за рањенике и наш санитет, јер је 25. маја ујутро уследио познати десант на Дрвар у којем би сви ти рањеници сигурно страдали. Овако је у амбуланти остало само неколико рањеника. Сви су они углавном били покретни.

На тај начин смо по систему лечења и принципима рехабилитације, већ тада створили од бригадне амбуланта, болнице за лаке рањенике, које смо под тим именом и званично оформили тек на Сремском фронту и које су у другом светском рату одиграле значајну улогу. Задржавали смо све лакше и покретне рањенике који ће се излечити за 10 до 15 дана, а којима су физички напори приликом маршовања били најбољи стимуланс и активна терапија за брзу и успешну рехабилитацију. Уз то је постојала и велика воља бораца за што брже враћање у јединицу где су се најбоље и најсигурније осећали.

За време десанта на Дрвар, санитет, односно бригадна амбуланта, био је у 6 сати на ногама. Звоно на цркви је по обичају звонило, али још нисмо били свесни што ће се догодити. Бомбардовање, које је и раније било често, провели смо по заклонима, а тек кад су се почеле спуштати једрилице и падати падобранци, знали смо о чему се ради. Једна једрилица, коју су кочила на репу два велика падобрана, ради бржег и краћег атерирања, спустила се код саме амбуланта. Нијемци су излазили и гађали на све живо око себе, а ми смо морали да се што брже евакуишемо. Свако се индивидуално извлачио из обруча под директном непритатељском ватром и сви смо у томе успели, скупа са лаким рањеницима, осим једног доуга коњоводца и болничарке Стоје Чанковић које су Немци убили. Већ после два сата нашли смо

се у шуми на брежуљцима периферије Дрвара, одакле смо могли видјети шта се догађа у граду и његовој околини. Апотекарица Ловорка Јурас — Зајић, остала је на Трнинић брегу у једном заклону. У амбуланти смо оставили сав санитарски материјал. Међутим, и тај материјал смо спасили, јер је наш 2. батаљон, који је наступао од Ресановаца, успио да разбије Нијемце на Трнинић брегу, тако да смо ми после тога могли све покупити а истовремено и спасити другарицу Ловорку. Када смо успоставили контакт са штабом Бригаде, у току ноћи смо се повукли према Видовом Селу. Наш санитар је био опет комплетан и спреман да пружа помоћ новим рањеницима. Успоставили смо да смо имали контакт и са дивизијском болницом, која је такођер евакуисала у правцу Тичева.

После дрварске операције Бригада је прешла на сектор Купреса и водила борбе са непријатељем на комуникацији Ливно — Шујица — Купрес — Бугојно. Санитар 6. дивизије показао је своју велику вредност приликом тешког марша преко Босне, Зеленгоре, Сутјеске. Пиве и Таре на путу у Србију, где је судјеловао и у ослобођењу Београда.

На Сремском фронту санитар је имао болницу за лаке рањенике. После пробоја сремског фронта, болница лакших рањеника 6. личке дивизије је преузела улогу болнице I армије, која је била стационарана у Славонској Пожеги. Тада се у болници налазило 3 до 4.000 рањеника, који су одатле тријажирани према позадинским болницама у правцу Београда или задржавани у Славонској Пожеги где су успешно обављали посао др. Свешко, др. Стамболовић и други. Болница је радила и после ослобођења док није збринула све рањенике, ангажујући на том послу и сва грађанска лица која су се ту нашла. Тек концем маја санитар 6. личке се придружио својој дивизији.

Др *Иван Лесић*

БОРБЕ ТРЕЋЕГ БАТАЉОНА ПОСЛИЈЕ ДЕСАНТА НА ДРВАР

Од петог до десетог јуна, трећи батаљон се налазио на подручју Лике. Шестог јуна, у зору, Бригада је напала четнике на Великој Попини и околним селима и након жестоких борби разбила их. У тој борби је заплећен већи број крупне и ситне стоке, коју су четници опљачкали претходних дана од партизанских породица. Стока је, већином, враћена породицама чија је и била, а један део Бригада је задржала за себе.

Ноћу између деветог и десетог јуна, Бригада је код Купирова прешла цесту Срб — Зрмања и увече стигла у Трубар. Након одмора, ноћу између 11. и 12. јуна, Бригада прелази комуникацију Босанско Грахово — Дрвар и ујутро стиже у Тичево. Затим продужава у рејон Гламочког поља. Трећи батаљон четрнаестог јуна стиже у рејон Млиништа, са задатком да спречи продор непријатеља комуникацијом Млиниште — Гламоч.

Ноћу између шеснаестог и седамнаестог јуна, трећи батаљон је стигао у Јасенове потоке и напао четнике. Захваљујући водичима ко-

ји су добро позивали терен и распоред четничког обезбјеђења, непримјетно смо пришли селу и свака јединица приступила је извршењу задатка. Изненађени, четници су се разбјежали. Неколико четника било је убијено и рањено. Ми нисмо имали губитака. Батаљон је одмах продужио ка Пецкој и из покрета напао четнике, који су ггослије неколико пушкомитраљеских рафала побјегли.

Њемачке снаге, плашећи се да изгубе комуникацију Ливно — Шујица — Купрес, другог јула, нападе су први батаљон на Малом Козјаку (к. 1673) и Осин-глави (тт. 1720). Након вишесатне жестоке борбе, успјели су заузети Осин-главу, због чега је угрожен штаб Бригаде и јединице које су се налазиле у В. Дрежници и шире.

У таквој ситуацији, командант бригаде Лазо Радаковић уводи у борбу трећи батаљон и неке дјелове четвртог батаљона и врши противудар. Прва чета трећег батаљона, која се налазила на левом крилу, напада Осин-главицу, прилази непријатељу на домет ручних бомби и настаје прави бомбашки рат. Бомбашка одјељења прве чете успијевају ухватити неколико непријатељских бомби и вратити их на траг. Од једне, коју нису успели да врате, тешко су рањени вођа групе Мане Бооић и још два друга. Тешко те рањен и командир прве чете. Илија Жегарац. Из осталих чета батаљона сакупљене су ручне бомбе и послате првој чети. Борба се, затим наставила несмањеном жестином.

У тој ситуацији непријатељ врши притисак на положај 3. и 2. чете и успјева заузети неке доминирајуће положаје. Командант батаљона, Ђуро Угарак, наређује командиру треће чете, Милошу Ђурувији, да изврши протунапад. Под заштитом митраљеске и пушкомитраљеске ватре 2. и 3. чета, подилазе непријатељу на блиско одстојање и јуришају. Непријатељ те почео да одступа. Прва чета заузима Осин-главицу. У тој борби непријатељ је имао велике губитке. На пашој страни било је 7 рањених, 2 теже и 5 лакше.

Ноћу, између осмог и деветог тула, Боигада је напала Шуицу. Напад је почео око пола ноћи. Трећи батаљон, који је нападао са сјевероистока, брзо је продро у источни део мјеста и стјерао непријатеља у неколико зиданих зграда. Борба се водила за сваку кућу. Ипак, непријатељски отпор је сломљен. У међувремену непријатељу стижу нојачања — четири тенка. Десетина Дане Корице, у чшем се саставу налазио „дон-бул" отвара ватру и један тенк остаје оштећен, а други се повлачи за једну зидану зграду. Иза оштећеног тенка, који се вратио на мјесту, налазила се група непријатељских вотника која је бранила прилаз к њему. Услјед недостатка и неиспоавности противтенковских граната, тенк није уништен. У другој чети још су се налазиле двије противтенковске бомбе са запаљивом материјалом, тежине око 1—2 кг. Прву баца пушкомитраљезац Душан Божић и она пада испред тенка, и не успијева да га запали. Свима је било јасно, кад Божић није успио добацити бомбу до тенка, неће ни доуги моћи. Десетар Дане Корица узима другу бомбу, прескаче зид и трчи ка тенку. Када је замахнуо да баца бомбу, покошен је рафалом. Под заштитом пушкомитраљеске ватре, пушкомитраљезац Душан Божић прескаче зид и извлачи мртво тијело свог храброг десетара. Приликом повлачења, на једној пољани изнад Шуице, сахранили смо храброг борца

Дану Корицу, родом из Могорића, и одали му посљедњу почаст. У тој борби погинуо је и водник Миле Орловић родом из Плоче.

Дванаестог јула послје подне, друга чета је добила задатак да се у току ноћи пребаци на комуникацију Дувно — Шуица, да сачека непријатеља и да му нанесе што веће губитке. Чети је придато одјељење противтенковских пушака, одјељење „дон-була“, одјељење митраљеза и одјељење за снабдијевање. Укупно бројно стање, 65 бораца. Наоружање: девет пушкомитраљеза, тои противтенковске пушке, два „дон-була“ и један тешки митраљез. До ноћи извршили смо све потребне припреме за покрет. Послје вечере, кренули смо на одређено мјесто. Простор са обје стране комуникације био је прегледан и погодан за борбу. Падала је ситна киша. Земља је била топла, тако да се у свануће, почела испаравати и за кратко вријеме створио се слој магле, која се није разилазила до 9,00 часова. Осматрање је било ограничено на 40—50 метара. Око 8,00 часова из правца Дувна чула се моторизована непријатељска колона, која се приближавала нашем положају. У међувремену, непријатељска побочница наилази на засједу 2. и 3. вода и одмах се повлачи натраг. Моторизована колона није стигла на мјесто, гдје јој је био припремљен „дочек“. Око 9,00 часова магла се почела разилазити. Главнина непријатељских снага развила се за борбу и настојала је да нас заобиђе. Командир Дане Пејновић, један вод упућује на наше лијево крило да спријечи намјере непријатеља. Остала два вода, с придодатим одјељењима, помјере улијево, куд те непријатељ усмјерио јаче снаге. Отпочела је борба, која се наставила у току читавог дана. Око 11,00 часова мање непријатељске снаге су упућене из правца Шуице, да нам пресјеку одступницу. Упутили смо један вод да спречи непријатеља у тој намјери. Пред надмоћнијим снагама Њемаца и усташа, морали смо се повући. Сваки вод оставља по једно одјељење у засједи са пушкомитраљезом, а два одјељења су се повлачила наслиједећи положај. Када би непријатељ пришао на блиско одстојање, засједа је отвара ватру, а потом, под заштитом остала два одјељења, повлачила се. На такав начин одвијала се борба читавог дана, а имали смо само четири рањена друга. За то су највише заслужни командири водова Димитар Ђаковић, Јово Дукић и Јуре Јелић, који су умјешно водили своје јединице. Пред вече смо се успјели одлијепити од непријатеља, пребацили преко комуникације Купрес — Шуица и у току ноћи вратити у састав батаљона. Већ у току наредног дана, исте снаге с којима смо водили борбу, нападају Бригаду из рејона Шуица — Доњи и Горњи Малован. Међутим, трећи батаљон се пребацује у позадину непријатеља на сектор Дувно — Шуица, на исти теоеен гдје те била друга чета. Осамнаестог јула батаљон 1е стигао у састав бригаде и остале на положају према селу Маловану, док га нису смијенили дјелови 7. крајишке бригаде.

Ми смо кренули за село Блага1, гдте СУ се већ окупиле све јединице Бригаде. Послје краћих припрема, 20. јула 1944. године, кренемо за Србију.

Од Благаја до ријеке Босне трећи батаљон није водио значајније борбе, изузев 24. јула, када су јединице 7. СС дивизије Принц Еуген нападе Бригаду код Коричана са правца Турбета.

Бранко Крњић

После дрварске операције налазили смо се у Трубару на одмору. Увјети за одмор били су добри за оно вријеме и оне прилике. Петог јуна освануо је топли и сунчани дан. Владало је затишје.

Послије доручка заказана је батаљонска конференција, на којој смо критички анализирали дотадашње успјехе и неуспјехе, како на војном, тако на политичком и културном пољу. На крају смо констатовали да је батаљон, за вријеме десанта на Дрвар, у борбама које су претходиле десанту, нанио непријатељу веће губитке, сигурно највеће од његова формирања. Али у тим борбама батаљон је претрпио осјетне губитке и његово бројно стање знатно је смањено, али је борбени морал и даље на висини и батаљон је спреман за још веће подвиге.

После конференције припремали смо се за покрет. Куда, није се знало. Позван сам у штаб батаљона и јавио сам се команданту батаљона Ђури Угарку, Цоги. Он ми је рекао да пођем у штаб Бригаде са замеником комесара батаљона другом Марком Орловићем. Кад смо стигли у штаб Бригаде, друг Марко Орловић се јавио команданту Лази Радаковићу

Заменик комесара бригаде, друг Ђујић ме је питао за бројно стање чете, колико имам чланова Партије, колико Скоја, да ли имам болесних и изнемоглих. Није ми било тешко да одговорим на постављена питања, пошто сам у душу познавао сваког борца и руководиоца у чети.

Затим је командант бригаде рекао: „На предлог штаба батаљона, ми смо дошли до закључка да вашу чету пошаљемо на подручје Лике у она села из којих је фоомиран трећи батаљон. У посљедим борбама батаљон је претрпио осјетне губитке и његово бројно стање знатно се смањило. Прошле године приликом нашег поласка за Босну један број бораца који су припадали батаљону налазио се на боловању, један број самоволно остао, а понеки су дезертирели у оне јединице које су остале на том подручју. Све те борце требате прикупити и довести ради попуне батаљона. Кад стигнете на то подручје јавите се мјесним НОО и командама мјеста оади помоћи. Водите рачуна да вам се бројно стање не смањи, уколико не успјете да се повећа. Прелаз преко реке Уне и комуникације Срб — Лапац обезбедиће дјелови другог батаљона Прве бригаде. Конкретније задатке добијате од штаба батаљона.”

Комесар бригаде, друг Гојко Милекић је рекао: „Овај задатак је више политичког него војног карактера. Ваша чета при извршавању задатка неће дјеловати као цјелина, већ по водовима и десетинама. Ту треба да дође до изражаја политичка и пролетерска свијест сваког борца и руководиоца у контакту са народом. Уколико се брзо повежете са НОО и политичким организацијама, позадинским органима, објасните разлог вашег доласка, уз њихову помоћ резултати неће изостати.”

Од штаба батаљона примили смо конкретне задатке. Прелаз преко ријеке Уне и комуникације Срб — Лапац обезбедиће друга чета другог батаљона 1. бригаде, која се налази у Великом Цвјетнићу. За-

тим смо одржали састанак са паотијском и скојевском организацијом и упознали их са задатком. Послије извршених припрема за покрет, чета је постројена и упозната са задатком уз присуство команданта батаљона Ђуре Угарка и комесара батаљона Милана Грубића. Око 16 часова чета је кренула. Били смо одушевљени због повјерења које нам је указано и ми смо га схватили као награду за успјехе које смо постигли у току протеклих седам мјесеци, од када се налазимо на територији Босне. Учествовали смо у најтежим борбама у вријеме шесте и седме непријатељске офанзиве, а нарочито у вријеме десанта на Дрвар. У том времену постали смо и пролетери. На нашој петокраки звијезди сијао се срп и чекић. У том времену посјетити свој родни крај, своју породицу, своје сусједи, своје другове, био је изузетак. На другој страни носили смо тугу и жалост. Како се поставити према оним породицама чији су синови погинули или нестали и више нису у нашим редовима. Овде се тражила храброст од сваког борца и руководиоца. Али, нема побједе без жртава. Рат није завршен, жртава ће и даље бити.

Десетог новембра 1943. године када смо били постројени у селу Ондићу и одатле кренули за Босну у састав Првог пролетерског Корпуса било нас је у строју око 80, а сада нас има 42. Наравио, нису сви погинули и нестали, неки су рањени и налазе се у болницама, неки су самовољно напустили чету и прикључили се оним јединицама на територији Лике.

Навече смо стигли до реке, око 22 часа прегазили реку Уну, а затим прешли комуникацију Срб — Лапац. Целу ноћ смо марширали и сутрадан, шестог Јула после подне, стигли у село Плочу, гдје смо ручали и мало се одморили. Одржали смо састанак са четом, на којем су командири водова добили задатке. Вријеме прикупљања и зборно мјесто заказано је у Плочи. Вијест о нашем доласку брзо се проширила на оближња села још у току вечери. Неки другови који су се у то вријеме налазили код својих кућа, а раније су били у трећем батаљону, већ у току наредног дана отишли су у оближње јединице које су се налазиле на том терену, да би избјегли полазак са нама. Неки су се скривали у близини својих кућа, све до нашег одласка. Неки од њих имали су искуство из прошле године када смо кретали за Босну, како избјећи полазак и остати у родном крају.

Међутим, већи број није тако мислио. Они су били одушевљени, када им се пружио прилика да на своту петокраку звијезду извезу срп и чекић и постану пролетери. Знали су за наше успјехе у току седмјесечних бопби, од како смо напустили Лику; Знали су да без слободе Босне, Србије и осталих дијелова Југославије, нема ни слободне Лике.

Нашим доласком у та села повезали смо се са мјесним НОО, командама мјеста и политичким организацијама, гдје је то било могуће. Објаснили смо разлоге, због којих смо дошли. Другови су нас разумјели и излазили су нам у сусрет колико је то било могуће.

Трећег дана боравка у тим селима нашли смо се у одређено вријеме на заказаном зборном мјесту. Кад смо се постројили осамнаест другова са тог терена пошло је са нама, али у строју није било једног десетара из првог вода. Димитар Ђаковић, командир тога вода испри-

чао нам је тај случај: „Десетар се налазио са мном и отишли смо његовој кући. Док смо нас двојица вечерали, мати му те спремала храну за пут. Кад је било вријеме за полазак, он је ушао у собу да узме пушку и шињел, али га није било дуже вријеме. Устао сам и позвао га да пожури, али нисам добио одговор. Отворио сам врата од собе. пије га било унутра. Прозор собе био је отворен. Одмах ми је било јасно да је побјегао, али куда, нисам знао. Размишљао сам: ако се склонио док ми одемо, добро је. Ако је отишао код четника, могао бих да паднем у клопку. А још тројица су требали поћи са нама. Када сам наишао, њих није било код куће. Десетар и њих тројица нису отишли код четника, већ су се прикључили јединицама које су биле на том терену. Касније сам сазнао да је мој десетар и даље био добар борац и да је ускоро постао оуководилац.“

Око 5,00 часова 10. јуна кренули смо натраг за Босну. Када смо се приближавали селу Комићу сусрео нас те један политички радник и обавјестио нас да су се савезници искрцали у Нормандији. Борци су на ту вијест отворили ватру из аутоматског оружја. Били смо радосни што смо посјетили свој оодни крај, своју породицу, а отварањем другог фронта у Европи рат се приближавао свом завршетку. Послије малог предаха и расположења наставили смо пут. Марширали смо цео дан натраг за Босну и у току ноћи успјели смо се пребацити преко комуникације Срб — Лапац, а затим преко ријеке Уне. Око 8,00 часова 11. јуна стигли смо у Трубар гдје је претходног дана стигла Трећа. Јавили смо се у штаб Батаљона и поднијели извјештај.

Бранко Крњић

ОД ЦИНЦАРА ДО ЗЛАТИБОРА

ПРИПРЕМЕ И МАРШ ДО ИЗА ВРБАСА

Након завршетка дрварске операције, Врховни командант је упутио 6. личку на шире подручје Гламочког поља, са задатком да обезбјеђује аеродром преко кога су савезници допремали ратни материјал и евакуисали рањенике V Италију, те да врши притисак на непријатељеве снаге на линији Ливно — Шујица — Купрес. Поред осталог, 3. бригада је 8/9. јула безуспјешно. нашала Шујицу. Да би се ослободили сталног неугодног притиска, одбацили што даље 6. дивизију од поменутих мјеста, осигурали комуникацију Бугојно — Купрес — Ливно — Сплит и онеспособили аеродром на Гламочком пољу, Нијемци су 13. јула, дијеловима 7. СС и 118. ловачке дивизије, предузели операцију „Блицлихт“ („Блицлихт“ — „Свјетлост мунџе“) на подручју Ливно, Гламоч. Шујица, Купрес. Поред 6. личке пролетерске, операција је касније захватила и дијелове 10. и 39. дивизије НОВЈ.

Не миривши се неуспјехом у нападу на Шујицу, штаб 3. личке бригаде предложио је штабу Дивизије да је поново нападне, али га је у томе преухитрио непријатељ својом операцијом. Наиме, дијелови 7. СС дивизије напали су, ујутро 14. јула, Бригаду из рејона

Шујице преко Доњег и Горњег Малована и до краја слиједећег дана избили на Цинцар (тт 2006). Пред бројно и технички надмоћнијим непријатељем Бригада је одступила на сјевер.

Случај је хтио да је баш у вријеме када је непријатељ прешао у напад, штаб 6. дивизије примио (14. јула) депешу од Врховног штаба, који је наредио да прикупи снаге и припреми се за покрет у Србију (у саставу 1. пролетерског корпуса¹ чији се штаб са 1. пролетерском дивизијом тада налазио у сјеверозападном Санцаку). Правац покрета тада још није био одређен, а у обзир су долазила два: први за 1. пролетерском дивизијом јужно од Сарајева према Фочи и Чајничу, и други, преко средње и источне Босне, сјеверно од Травника, такође према Фочи. С обзиром да је већ била уплетена у борбе и да је обезбеђење аеродрома и читав сектор требало да преда јединицама 5. и 8. корпуса НОВЈ, Врховни штаб јој је три дана касније, 17. јула, депешом наредио да остане још дан-два на свом сектору, с тим да избјегава борбе.² Међутим, већ слиједећег дана, 18. јула, штаб Дивизије примио је нову депешу од Врховног штаба, којом га је обавијестио да је дивизија стављена под његову непосредну команду, да стално одржава радио-везу с Врховним штабом и да одмах крене за Србију преко централне Босне.³ У вези с тим Врховни штаб је, истог дана, упутио депешу и Штабу 1. пролетерског корпуса и наредио: „Са 6. дивизијом ћемо такође ми одржавати директну везу, а ви не смијете давати никаква наређења дивизији“.⁴ Чим је добила наређење, отпочела је припреме за марш. Иако ангажована у борбама, постепено се повлачила на сјевероисток, успјела да се одвоји од непријатеља, а затим да организовано одступи према најсјевернијем дијелу Купрешког поља, одређеном за концентрацијску просторију са које ће кренути у Србију.

Штаб Бригаде, који су сачињавали командант мајор Лазо Радаковић, политички комесар мајор Гојко Милекић, замјеник команданта капетан Дмитар Заклан и помоћник политичког комесара капетан Дане Ћуић, добио је у јеку борби на сектору Цинцара, 15. јула, директиву од штаба Дивизије да Бригаду припреми за покрет у Србију. Слиједећег дана Бригада се одвојила од непријатеља, прикупила се на подручју Хрбљина — Шкадимовац, сјевероисточно од Цинцара и око 12—18 км југозападно од Купреса. Недостајао је 3. батаљон, који 1е претходних дана био упућен на подручје између Дувна и Шујице ради извођења акција на томе сектору. Њему је наређено да се хитно врати у састав Бригаде.

Ту је Бригада остала и 17. јула, припремајући се за покрет. Сви тежи рањеници из Бригаде евакуисани су у дивизијску болницу.

По наређењу штаба Дивизије, Бригада се премјестила 18. јула у села Стражбеница, Благај, Ново Село, на крајњем сјевероистоку Купрешког поља, гдје је остала и сљедећег дана, не прекидајући припреме за покрет и обезбјеђујући главнину дивизије од евентуалног

¹ Архив Војноисторијског института (даље АУП), НОР, к. 28, бр. рег. 12-2/5: Књига депеша Врховног штаба НОВ и ПОЈ упућених Штабу 6. личке пролетерске дивизије „Никола Тесла“, стр. 1.

² Исто.

³ Исто.

⁴ АУН, НОР, к. 372, бр. рег. 33-2/1.

напада непријатеља из Купреса. За то вријеме, нешто сјеверније од ње, у рејон Шеменоваца, са подручја Гламоча, стигао је штаб Дивизије са приштапским јединицама и 1. личком пролетерском бригадом, док је 2. личка пролетерска бригада, маршујући од Гламоча преко Дубраве, стигла 19. јула увече тек у рејон Кнежића Кошара, око 13 км сјевероисточно од Гламоча.

Пошто се са главнином снага прикупила у сјеверном дијелу Купрешког поља, Дивизија је кренула 20. јула, по ешелонима, на сјевероисток, са задатком да најпогоднијим правцем и за што краће вријеме стигне у Србију, избегавајући борбе с непријатељем кад год је то могуће, како би у што већој мјери сачувала људство и ударну снагу за дејства у Србији. Први ешелон образовала је 1. личка пролетерска бригада, која је заједно са штабом дивизије, пратећом четом и болницом кренула из рејона Шеменоваца и након марша преко села Прибељци, у току ноћи, прешла Врбас мало сјеверније од Догановаца, а затим продужила према Петровом пољу, сјеверно од Влашић-планине.⁵ Напустивши подручје Гламоча, 2. личка пролетерска бригада прешла је током 20. јула планину Виторог и избила у рејон Кошара сјеверно од Шеменоваца, гдје је преноћила. Наредног дана она је, као други ешелон Дивизите, наставила марш и преко села Ваган и ЈБуша, до ноћи, избила на Врбас и код Старог Села прешла ријеку и продужила за 1. личком бригадом.⁶

Ујутро 20. јула, на концентрацијској просторији, дијелове 3. бригаде бомбардовала је непријатељева авијација у Благају и Новом Селу, којом приликом су погинула два борца — Душан Божић и Јага Димић.⁷ Биле су то прве жртве Бригаде на путу за Србију. Након бомбардовања, пошто је у међувремену стигао и 3. батаљон, Бригада се прикупила у Шеменовцима и Новом Селу и последије подне, као трећи ешелон Дивизије, кренула на пут за Србију. Маршујући на зачељу Дивизије, Бригада је до пада мрака стигла у села Ваган и Љушу, гдје је преноћила и провела сљедећи дан. Увече, 21. јула, наставила је покрет, прегазила Врбас код Старог Села и, без ометања, вршила комуникацију Јајце — Доњи Вакуф, а затим, последије једнодневног марша, избила у Гостиљ, око 10 км сјеверозападно од Турбета и ту провела ноћ.

Наредног дана, 23. тула, прегазила 1е ријеку Угар и увече стигла у села Сажихе и Кричане, преспавала у њима и задржала се наредног дана ради одмора и снабдијевања храном.

ПОКРЕТ КРОЗ СРЕДЊУ БОСНУ И НЕУСПИО ПОКУШАЈ НЕПРИЈАТЕЉА ДА СПРИЈЕЧИ ПРЕЛАЗ ПРЕКО РИЈЕКЕ БОСНЕ

За задатак 6. личке пролетерске дивизије непријатељ је, најјевроватније, дознао истог дана када јој је Врховни штаб наредио да крене у Србију, јер је пратио радио-саобраћај између Врховног штаба и потчињених јединица и успијевао да дешифрије њихове депеше.

⁵ Јово Поповић, Прва личка пролетерска бригада, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1988, стр. 403.

⁶ Ђорђе Ј. Орловић, друга личка пролетерска бригада, Војноиздавачки завод, Београд 1983, стр. 279—280.

⁷ Милан Шијан, Трећа личка бригада Војноиздавачки завод, Београд 1970, стр. 260.

Њемачко командовање будно је пратило њен покрет, не само дешифровањем депеша између Врховног штаба и штаба Дивизије, него и авио-извиђањем, прикупљањем података од својих обавјештајца на терену, усташко-домобранских и четничких јединица, муслиманске милиције по селима, оружника и разних органа и установа Независне Државе Хрватске. Предузимало је све могуће мјере да јој нанесе што веће губитке и онемогући јој покрет за Србију. У том циљу њене колоне у покрету и на мјестима логоровања бомбардоване су из ваздуха, нападане у бокове, с чела и из позадине, а на правце покрета постављане јаке снаге у намјери да је зауставе, разбију и униште. За те задатке највише су ангажовани дијелови 7. СС дивизије Принц Еуген, усташко-домобранске јединице из гарнизона поред којих је пролазила, као и четничке снаге с гтодручја преко којих је маршевала. Због свега тога, Дивизија је, а у њеном саставу и 3. бригада, била присиљена да у току покрета одбија ударе и насртаје непријатеља, ломи отпор и силом отвара пролазе, трпећи при томе оејетне губитке.

Први напад на маршу Бригада је доживјела у Коричанима. Наиме, око подне њу су од Шишаве и Витовља напали дијелови 13. пука СС дивизије, јачине батаљона. ојачани мањим дијеловима домобранског Брзог здруга у циљу насилног извиђања. Бригада је главним снагама брзо прешла у противнапад и одбацила непријатеља према Гостиљу. У борби је погинуо борац Вјекослав Бакотић, а један је рањен, док су 2 непријатељска војника (Нијемца) заробљена, а према процјени штаба Бригаде, 40 их је убијено, од којих је 25 остало на положају. Заплијењена је радио-станица, пушкомитраљез, аутомат, 13 пушака, 2.500 пушчаних метака и мања количина разне опреме.⁸

Настављајући марш на сјевероисток Бригада се пребацила 25. јула у село Крушево Брдо, док је 2. бригада претходног дана стигла на Петрово поље. Тако се, 25. јула, Дивизија нашла у рејону Петрово поље — Крушево Брдо. Ту су јој савезнички авиони дотурили мању количину муниције и хране. Од тамошњих партизанских јединица, Дивизија је имала непосредну везу с Вашићким партизанским одредом. Тога дана штаб Дивизије добио је депешу од Врховног штаба којом му је наређено да саопшти Штабу 11. дивизије да мора одмах са 6. дивизијом да крене у Србију, с тим да се успут не упуштају у борбе, јер их чека други задатак. Истом депешом штаб Дивизије обавјештен је да су 2. и 3. личка бригада одликоване Орденом народног ослобођења.

На даљој марш-рути Дивизији је, као јака препрека, стајала ријека Босна. Због дубине и ширине ријеке, која је с обзиром на годишње доба имала низак водостај и доста газова, она не би била толико велика препрека, да није цесте и жељезничке пруге уз њене обале које су повезивале долину Саве са Сарајевом и Јадранским морем, што је за окупатора било од изузетног значаја па их је добро обезбеђивао и непрекидно контролисао. Штаб Дивизије је располагао подацима да на прузи између Зенице и Жепча нема јаким непријатељ-

⁸ Зборник докумената и података о народноослободилачкој рату југословенских народа (даље Зборник), том IV, књ. 27, Војноисторијски институт, Београд 1967, стр. 457—458; Оперативни извештај Штаба 3. личке пролетерске бригаде Штабу 6. личке пролетерске дивизије од 24. јула 1944. године.

ских снага, да у селима на лијевој обали има нешто муслиманске и усташке милиције, а на десној обали мањих четничких група и милиције.

Стога је, 25. јула, издао заповијест, којом је било предвиђено да се Дивизија у три ешелона, 26. јула, из рејона Крушево Брдо пребаци на југоисток, на подручје Равна буква (к. 1346) — Веља (к. 1113), око 6—10 км од ријеке Босне, наспрам Немили, да ту преноћи, а да бригаде покупе податке о непријатељу, извиде одсјеке прелаза и што боље организују пребацивање. Наређено је да покрет ка ријечи отпочне у току дана, а затим да је у ноћи између 27. и 28. јула једновремено пређу на широком сектору у три ешелона и то: 1. бригада на одсјеку к. 554 (2 км сјевероисточно од Врандука) — Немила, 3. бригада између Немиле и Топчић Поља и 2. бригада између Топчић Поља и Голубиње. По преласку ријеке, планирано је да се бригаде прикупе и одморе у селима Бијела Бода и Шаговићи, а затим, 29. јула, крену према селу Пепелари.⁹

Да би олакшао пребацивање преко ријеке Босне, Врховни штаб је наредио Штабу 12. војвођанског ударног корпуса (16. и 36. дивизија) да упути једну дивизију према ријечи и на њеној десној обали, на одсјеку Бегов Хан — Врандук, прихвати 6. и 11. дивизију. Штаб 12. ударног корпуса упутио је из Бирча 16. дивизију чији је штаб одлучио да са једном бригадом, у рејону брда Чолан (к. 687), недалеко од Врандука, затвори правац од Зенице, са једном бригадом да се обезбједи од Беговог Хана, код села Коранићи, а са једном бригадом нападне и заузме Немилу. Бригадама је наређено да на одређена мјеста избију у 22 сата 28. јула, када је требало да почне и напад на Немилу. Очито планови пребацивања преко ријеке и прихвата нијесу били усклађени. Требало је да 6. дивизија прегазу ријеку Босну између 27. и 28. јула, а ради њеног прихвата, 16. дивизија ноћ касније да избије на ријеку, а 11. дивизија да се пребаци тек треће ноћи (између 29. и 30).

Пошто је, дешифровањем депеша, непријатељ тачно знао предвиђени одсјек прелаза, 5. СС брдски армијски корпус појачао је посаде у долини ријеке Босне и предузео операцију под шифрованим називом „Фојервер" (Феуервехр — „Гашење пожара") у којој је ангажовао 2. козачку бригаду, 13. пук 7. СС дивизије Принц Еуген и дијелове 3. и 4. домобранског здруга.¹⁰ Једини циљ операције је био да спријечи прелаз 6. и 11. дивизије преко ријеке Босне и тако им онемогући прикључивање снагама одређеним за продор у Србију.

Како је и било планирано, 6. дивизија наставила је 26. јула покрет у једној колони с подручја Петрово поље — Крушево Брдо и преко Вучје планине и Оборишћа стигли у одређени рејон — равна Буква, Шерићи, Веља и ту преноћила. Трећа бригада маршевала је као други дивизијски ешелон између 1. и 2. бригаде. Са њом се кретао и штаб Дивизије са штабном четом. По завршеним припремама бригаде су, предвече 27. јула, кренуле ка ријечи Босни у намјери да

⁹ Зборник, том IV, књ. 27, стр. 461—463; Заповијед Штаба 6. пролетерске дивизије потчињеним јединицама од 25. јула 1944. године.

¹⁰ Зборник, том XII, књ. 4, стр. 453—457; Дневни извјештај команданта Југоистока (командант Групе армија „Е") Команди копнене војске од 27. јула 1944. године.

1e у току ноћи прегазе на одређеним одсјецима. У томе је, уз мање борбе с непријатељем, једино успјела 1. бригада, која је потом продужила према Шаговићима, гдје је успоставила везу с дијеловима 16. војвођанске дивизије. Друга и 3. бригада с приштапским дивизијским јединицама, крећући се веома споро, по мраку, кроз шуму без пута или стазе стигле су, ујутро 28. јула, у рејон села Старина, око 2 км западно од ријеке Босне, умјесто да су је прегазиле, како је било планирано.

Полазећи од тога да би прелазак ријеке, и комуникација уз њу, био веома ризикантан, због могућег дејства авијације и брзе интервенције из сусједних гарнизона, што би довело до тешких борби и жртава, штаб Дивизије обуставио је даље покрет и прелаз одгодио за наредну ноћ. Да би преданиле, јединице су размјештене по шуми око села Старине. Међутим, непријатељ је брзо сазнао за њих и почео да их напада од Немиле и са цесте из долине ријеке. Супроставила му се 3. бригада која 1e с њим водила жестоке борбе скоро читав дан, претрпивиши губитке (око 30 бораца избачених из строја). Пред вече непријатељ је одбачен према Немили и главнина Дивизије почела је код села Топчић Поље да се пребацује преко ријеке, без ометања од непријатеља.

Трећа бригада поставила је обезбјеђења према непријатељу у Немили и Беговом хану, а штаб Дивизије, његове приштапске јединице и 2. бригада, прегазили су ријеку у току ноћи. У свитање отпочела је да прелази и 3. бригада и до 6 сати све њене јединице нашле су се на десној обали Босне, осим 3. батаљона, који се налазио у заштитници, а са њим је био и штаб Бригаде. Значајну помоћ главнини Дивизије ириликом преласка ријеке пружила је 16. војвођанска дивизија, чије су јединице притиском на Немилу и Бегов Хан везивале непријатеља у овим мјестима и онемогућиле га да интервенише, а истовремено прихватиле личке јединице на десној обали Босне. И кад се очекивало да ће се прелаз ријеке успјешно завршити, пошто се и једна чета (заштитница) из 3. батаљона, већ пребацила преко ријеке, наишла је моторизована колона (вјероватно ојачаног 2. батаљона 13. пука 7. СС дивизије) и одбацила главнину 3. батаљона од ријеке и одсјекла га од Бригаде. Трећи батаљон са штабом Бригаде је тек након два мјесеца (24. септембра) стигао у Србију у састав Бригаде.

ОД РИЈЕКЕ БОСНЕ ДО ПОДРУЧЈА ЈУЖНО ОД ОЛОВА

Након преласка ријеке Босне, ослабљена 3. бригада прикупила се до краја 29. јула, заједно са 2. бригадом, у рејону села Шаговићи, гдје су преноћиле, док је 1. бригада претходног дана стигла у село Бијеле Воде. Када је, ујутро 30. јула, требало наставити покрет, уследио је напад дијелова 7. СС дивизије од села Пепелари у бок 6. и 16. дивизије. Против њих, као најодморнија ангажована је 1. личка бригада и једна бригада 16. дивизије, које су се, у шуми јужно од поменутог села, скоро читав дан тукле с непријатељем и успјеле да га одбаце према Беговом Хану. За то вријеме главнина Дивизије наставила је покрет на југоисток и до краја дана, с 2. бригадом, избила у рејон Сеоца, а с 3. бригадом у села Брњиц и Варалићи, док је 1.

бригаде после подне 31. јула стигла у рејон Понора у близини 3. бригаде. На овој просторији Дивизија је остала до 2. августа. Вријеме је искориштено за одмор јединица и попуну муницијом и храном.

Ујутро, 2. августа, Дивизија је кренула према предјелу сјевероисточно од Вареша. Трећа бригада маршевала је правцем Брњиц — катун Понори — к. 996 — Рудељак — Хан Копалиште и, крајем дана, стигла у села Стрица и Заруђе, око 5 км сјевероисточно од Вареша. Истог дана, нешто јужније од ње (село Јаворник), стигла је 2. бригада, док је 1. бригада избила у села Вијака и Крчевине. Ту је Дивизија заноћила. Трећа бригада је са 2. и 4. батаљоном, ослонцем на Обљај-главу (тт. 120), обезбједила главнину Дивизије од непријатеља у Варешу. Ујутро сљедећег дана дијелови 4. бојне 8. посадног друга (домобрани) и нешто усташке милиције из Вареша напали су батаљоне са линије Обрежје — Погари, али су били одбачени и задржани на линији Обрежје — Побрин Хан — Сјенокос. Пошто ју је наредног дана очекивао напоран и дуг марш, Бригада се, да би га скратила, предвече 3. августа помтерила 5—6 км на југоисток и рејон села Звијезда у долини р^ечице Поникве, а испод сјеверних падина планине Звијезде, гдје је преспавала. Остале бригаде нијесу се помјерале.

Из рејона Крчевине — Звијезда — Јаворник, Дивизија је, ујутро 4. августа, наставила покрет у двије колоне ка просторији јужно од Олова. Лијева колона, коју су сачињавале 1. и 2. личка бригада, стигла је током дана с 1. бригадом у Крушево, око 6 км тугоисточно од Олова, с 2. бригадом у Медојевиће, још 4 км јужније. Као десна маршевска колона дивизије, 3. бригада је преко планине Звијезде и преко Зубете и Каменице избила у Судиће, око 10 км југозападно од Олова. У току марша 2. батаљон је разјурио четнике у селу Округлица. Бригада је у Судићима и Раковој Нози преноћила и задржала се слиједећи дан.

Избијањем на подручје јужно од Олова 6. дивизија дубоко је загазила у источну Босну у којој је тог љета њемачки 5. СС брдски армијски корпус изводио операци^е против 3. и 12. корпуса НОВЈ како би им нанио губитке, одбацио што даље од Дрине и спријечило 12. корпус да се пребаци у западну Србиту. И 6. дивизија била је ппичично исцрпљена од дугог мапша и слабе исхране. На терену. Јединице су се слабо могле снабдјети храном, а помоћ од савезника допремана авионима била је недовољна и нередовна, али ипак веома значајна. Догађало се да авиони дођу, али због разних неспоразума и ометања оду, а да ништа не баце. У све оштритој <З>рми постављало се питање рањеника, којих је било све више, а нијесу се могли повјерити на бригу и лијечење јачим партизанским јединицама, јер их није ни било у зони кретања Дивизије, па су се морали носити. Свака бригада водила је бригу о својим рањеницима и за њихово ношење и обезбеђење ангажовала би наизмјенично по један батаљон. Сви борци и старјешине односили су се с највећом пажњом према рањеним саборцима, чинећи све да им у тешким условима олакшају болове и допринесу оздрављењу. Када је било услова, бригаде би за њихово ношење, повремено, од мјесног становништва мобилисале мушкарце, а кад њих није било онда, понекад, и жене.

За 3. бригаду, после је преласка ријеке Босне, проблем је био и командовање, пошто је остала без команданта и политичког комесара. Команду је преузео начелник штаба, капетан Дмитар Заклан. Међутим, вјероватно 5. августа, у Бригаду се са лијечења из дивизијске болнице, вратио ранији командант мајор Милан Шијан и преузео команду, а за политичког комесара постављен је Мато Радуловић, до тада руководилац политодјела 6. дивизије, чиме је питање командовања било ријешено.

Прихвативши дијелом снага 6. дивизију и успоставивши с њом непосредну везу на маршу од ријеке Босне, а полазећи од чињеница да се 11. дивизија није успјела пребацити у источну Босну и да ни Корпус нема услова да се код Слапа пребаци преко Дрине у западну Србију, како је било планирано, пошто је тај одсјек непријатељ запосјео јаким снагама, штаб 12. војвођанског ударног корпуса предложио је Врховном штабу да Корпус, заједно са 6. дивизијом крене њеним правцем, преко Санцака, за Србију. Врховни штаб се 4. августа сложио с тим приједлогом, с тим што ће под његову команду, до даљњег, ставио и 6. дивизију, захтјевајући од њега да покрет буде „чим бржи“ и у највећој тајности. Истовремено Врховни штаб је тога дана, пожурујући покрет, наредио штабу 6. дивизије да заједно с 12. корпусом хитно крене одређеним правцем и обавијестио га да ће Дивизија бити привремено под командом Данила Лекића, команданта 12. корпуса.

Знајући за планове Врховног штаба НОВ и ПОЈ, а настојећи да онемогући њихово остварење, њемачки командант Југоистока након тек завршене операције „Резлајн“ („Рбслеин“ — „Ружица“ почела је 18. јула) у источној Босни, одлучио је 3. августа да поедузме нову операцију, којој је дат шифровани назив „Хакфлајш“ („Хацкфлеисцх“ — „Сецкано месо“), на подручју Рибница, Вареш, Олово, Власеница, Кладањ, с циљем да разбите 3. и 12. корпус и 6. дивизију. Руквођење операцијом повјерено те команди 5. СС брдског армијског корпуса, а за њено извођење ангажовани су дијелови 7. СС дивизије Принц Еуген и 13. СС брдске дивизије Ханцар, као и усташко-домобранске (1. усташки и 8. посебни здруг) и четничке јединице под њиховом командом.

На основу задатка добијеног од Врховног штаба, а не знајући за намјере непријатеља, штаб 12. ударног корпуса наредио је 5. августа потчињеним дивизијама да у току наредне ноћи изврше покрет и смјесте се у рејонима: 6. дивизија — Кнежина, 16. дивизија — Д. Бабине, Врбаци и 36. дивизија — Шашевци, Врутци, Иројевићи, Пихлице. Штабу 6. дивизије још је наређено да сутра, по завршеном покрету, дође у штаб Корпуса у д. Бабине (заселак Ивазовићи) ради договора.

Трећа бригада је из рејона Ракова Нога — Студићи, увече 5. августа, кренула по киши на исток како би преко Медојевића стигла у шуму Палеж, око 2—3 км сјеверно од Кнежине. Пошто у току ноћи није стигла на одредиште, кад је свануло, непријатељ је са правца Соколца почео да туче њену колону артиљеријом (рањено неколико бораца). Нешто прије подне она је избила у шуму Палеж и размјестила се ради одмора и припреме хране. Штаб Бригаде смјестио се под шатор направљен од падобрана, а у његовој близини амбуланта

и приштајске јединице. Неисправни и уморни борци су брзо заспали. Будност је сасвим попустила. У таквој ситуацији изненада је њемачки „труп“ напао на амбуланту. Дата је узбуна и након краћег пушкарања „труп“ се повукао у шуму. Никог није убио ни ранио, али су јединице узбуном лишене неопходног одмора.

ОД ЦЕСТЕ СОКОЛАЦ — ХАН ПИЈЕСАК, ПРЕКО ПРАЧЕ, ЈАХОРИНЕ
И ТРЕСКАВИЦЕ ДО ЗЕЛЕНГОРЕ

Из рејона Кнежина — Палеж, 6. дивизија кренула је, ноћу између 6. и 7. августа, према селу Кошутници, гдје је требало да пређе цесту Соколац — Хан Пијесак за коју се знало да је непријатељ контролише и да ће се требати пробијати преко ње. Лијево од Дивизије кретао се 12. корпус. Трећа бригада образовала је дивизијску заштитницу и, крећући се иза 1. и 2. бригаде, правцем Палеж — Врбаца, стигла је у Прељубовиће када се раздањивало, гдје је дошла у непосредни додир с дијеловима 16. војвођанске дивизије. Баш у то вријеме дијелови 13. СС пука напали су у том рејону с чела и у лијеви бок дијелове 16. дивизије и зауставили је. Први батаљон 3. бригаде, који се кретао као бригадна побочница, заједно с дијеловима ове дивизије извршио је енергичан јуриш и непријатељ је протјеран, па је покрет настављен према Кошутници.

Кад је Бригада избила у Кошутнику, главнина 6. дивизије већ је била разбила непријатељево осигурање цесте у том рејону, прешла цесту и наставила покрет на југоисток источним ободом Гласинца испод косе Копито. И кад су неки дијелови Бригаде већ били прешли цесту наишао је од Хан Пијеска батаљон 13. СС пука, ојачан тенковима, због чега је покрет привојено заустављен, док непријатељ није одбачен натраг. Након тога је Бригада прешла цесту, па иако уморна и гладна, наставила покрет и преко села Сијерци, Долови, Шенковићи избила на цесту Сарајево — Соколац, код села Обртићи. Због могућности интервенције непријатеља са више праваца није се смјело остати на подручју Гласинца. Пошто је 2. бригада одбила напад непријатеља са правца Соколца, 3. бригада је без тешкоћа прешла цесту. Непријатељ је једино успео да припуца на њену заштитницу и да рани једног борца. Крећући се за главнином Дивизије, Бригада је избила у село Понор.

Иако су борци били гладни и уморни покрет је настављен на југ, у намјери да се у току ноћи, између 7. и 8. августа, пређу ријека Прача, цеста и жељезничка пруга Сарајево — Вишеград, на одсјеку између Прача и Реновице, а затим што прије напусти кањон Праче и крене према билу Јахорина. Пругу и цесту обезбјеђивали су дијелови 1. усташког и домобранског 8. посадног здруга. У претходници Дивизије кретала се 1. бригада. Она је рано ујутро, 8. августа, избила на жељезничку пругу и ријеку код развалине Павловац, разбила непријатељеве снаге у том рејону, а затим поставила обезбјеђење према Прачи и спријечила интервенцију непријатеља са тог правца. Источно од 6. дивизије кретао се 12. корпус поема Реновици. Његове јединице ликвидирале су домобранске посаде у селима Питовићу и Странама, а затим напала Реновицу, запалиле жељезничку станицу и поставиле обезбјеђење према Горажду.

Акцијом 1. личке бригаде и дијелова 12. корпуса онеспособљена је жељезничка пруга на 4 мјеста, уништен један оклопни и два тере-гна воза и створена бреша на прузи и цести од око 5 км између Пра-че и Реновице. Туда су у току дана прешле све јединице па и 3. бри-гада. Даљи њен покрет од ријеке Праче уз стрме сјеверне падине планине Јахорине био је веома напоран. Падала је киша, а стазе су биле веома клизаве. Преко села комрани она је, кад је већ пала ноћ, избила у рејон између Ораховице и Бара, гдје се размјестила ради одмора и преноћишта. Кад је прошла главнина Дивизије, за њом је као заштитница кренула 1. бригада и стигла у рејон Крње јеле (к. 1359). У рејон Ораховица — Баре стигао је и 12. корпус.

Након пређених 50 км, од шуме Палеж до Јахорине, за двије но-ћи и два дана, уз веома оскудну исхрану, Бригади је био, више него нужен предах. Било је планирано да Дивизија и Корпус у помену-том рејону, у току ноћи, добију авио-пошиљку хране и муниције, али од тога није било ништа, авиони нијесу дошли. Није било ништа ни од одмора. Наиме, чим су 6. дивизита и 12. корпус из рејона јужно од Олова кренули на југ, Команда 5. СС брдског армијског корпуса у ок-виру операције „Хакфлајш“ орјентисала је 13. СС дивизију Ханџар према јединицама 3. корпуса, а 7. СС дивизију Принц Еуген према 6. дивизији и 12. корпусу, са задатком да им спријечи продор преко Дрине, с тим што су јој придаване све расположиве усташке, домо-бранске и четничке снаге затечене у зони борбених дејстава. Кори-стећи огромну предност за боз маневар трупама по комуникацијама, командант 7. СС дивизије Ото Кум (Отто Кумм), чим су 6. дивизија и 12. корпус почели да прелазе ријеку Прачу и пошто је сазнао да имају намјеру да се код Устиколине пребаце преко Дрине, груписао је јаке снаге у рејону Рогатице, подијелио их у двије групе и јачу групу коју су сачињавали 2. батаљон 13. пука, 3. батаљон 14. пука, дивизијски мјешовити батаљон, дијелови домобранског 8. посадног здруга и Фочанска бригада, хитно упутио ка Горажду и Фочи са за-датком да претекну 12. корпус и 6. дивизију, посједну све мостове и прелазе на Дрини од Устиколине до Фоче и дио комуникације Фоча — Калиновик и онемогуће им продор у Санкак и Црну Гору.

Другом групом. састава 7. СС извиђачки батаљон и 1. батаљон 13. СС пука, ујутро 9. августа из долине ријеке Праче напао је у леђа 6. дивизију и 12. корпус настотећи да их дијелом снага обухвати с ис-тока и преко васа Комут (к. 1154) и коте 1297. Група је имала зада-так да Дивизију и Корпус стално напада у леђа. Њој су се најприје супоотставили 1. личка бригада и дителови 12. корпуса. Непријатељ је дрско нападао и постепено их потискивао на југ. Дивизијска бол-тшца била је доведена у опасност али те она брзо отклоњена. А кад се 12. корпус повукао на југ у борбу 1е из рејона Бара. гдје се зате-кла. ступила и 3. боигада ,сукобивши се са снагама коте су нападале од Комута. Судар је био веома жесток. У тим окршајима, поред ос-талих, погинули су народни херол Никола Совиљ Нина, замјеник ко-манданта 1. батаљона, Милан Грбић, командир чете, Лазо Грујанић, политички комесар чете и Миле Рашета, политички делегат вода. Же-стоке борбе вођене су скоро цио дан. Штитећи литеви бок Дивизије, 3. бригада се заједно с 1. бригадом постепено повлачила на југ. У тим

борбама богинуо је још и Марко Орловић, помоћник политичког комесара батаљона. Оне су омогућиле да се 2. бригада и штаб дивизије с приштапским јединицама безбједно повуку преко источних падина Јахорине у рејон Боговићи — Колаковићи. Предвече су и 1. и 3. бригада успјеле да се одвоје од непријатеља и да се повуку у тај рејон.

У ноћи између 9. и 10. августа штаб 12. корпуса помјерио је све три дивизије нешто јужније у рејон између Кратиина и Јабуке (у другој Јабуци 5 км сјеверно од Горажда тада се налазио Штаб 7. СС дивизије) око 10 до 15 км западно од Дрине, у намјери да се с њим наредне ноћи пребаци преко ријеке у Санцак код Устиколине. Међутим, у међувремену је прва група 7. СС дивизије посјела Устиколину и Дрину до Фоче и друм Фоча — Калиновик. Као појачање мање снаге довучене су и из Вишеграда. Поред тога непријатељ је почео да туче артиљеријом по рејонима размјештаја јединица 6. дивизије и 12. корпуса и да им наноси губитке. Видјевши да Нијемци чврсто држе рејон Устиколине, штаб 12. корпуса одстао је од претходне намјере, па је 10. августа наоедио 6. личкој и 16. и 36. вотвођанској дивизији да се наредне ноћи (10/11. августа) пребаци преко Дрине у рејон Фоче. Предвече штаб Корпуса је покушао да се са све три дивизије приближи Миљевини како би се у једном скоку пребациле преко цесте Калиновик — Фоча и са запада и југозапада избиле у шири рејон Фоче. Међутим, у томе се ните успјело тер су на поилазима селу дијелови 13. СС пука снажном ватром дочекали јединице које су се након тога повукле сјеверније од комуникације ка Јабуци и ту преносиле.

Сљедећег дана, 11. августа, све јединице су се припремале за продор преко цесте Калиновик — Фоча на просторију југозападно од Фоче како би одатле покушале да се пребаци преко Дрине. У вези с тим штаб 12. корпуса је предложио Воховном штабу да извјесне снаге 1. пролетерске дивизије из Санцака притиском на Фочу олакшају прелазак ријеке кроз 2 до 3 дана, а с обзиром да је непријатељ спријечио прелазак његових јединица преко цесте, замолио је да авијација хитно бомбардује сектор Калиновик — Фоча. Како је планирао 12. корпус се под борбом у ноћи између 11. и 12. августа пробио преко цесте Калиновик — Фоча на Зеленгоп^, а затим се помјерио у Врбницу. Са Зеленгоре штаб Корпуса послао те Врховном штабу депешу: „По цијену великих губитака наш 1е корпус успио да се синоћ пробије преко Борије на Зеленгору. Шеста се још није пребацила.¹¹

Истовремено са 12. корпусом и 6. дивизија покушала је да се на подручје Миљевине, код Оцркавља, око 7 км источније од мјеста про» боја 12. корпуса, пробије преко цесте, али у томе није успјела, јер је била дочекана снажном ватром ди^елова 7. СС дивизије. Вративши се још у току ноћи у рејон Јабука — Колинско брдо (тг 1405}, штаб Дивизије одлучио је да са јединицама коене на запад и маневром преко планине Трескавице и западно од Калиновика избије на Зеленгору и успостави везу са 12. корпусом. У духу ове одлуке Дивизија је, ујутро 12. августа, из поменутог рејона кренула према Трескавици. Крећући се по беспутном земљишту, а оптерећена великим бројем ра-

¹¹ Зборник, Том IV, књ. 28, стр. 511.

њеника, она је преко села Глушаца и Мушића и предјела Игрише, избила на цесту Сарајево — Калиновик код катуна Катуништа, 2 км југоисточно од Доброг Поља, одакле је протјерала дијелове четничког Романијског корпуса и заплијенила им комору, а затим је продужила у село Крбљине гдје је 3. бригада разбила дијелове тога корпуса. Да би се удаљила од цесте Сарајево — Калиновик и избјегла евентуални напад непријатеља, Дивизија се из Крбљина помјерила мало на запад (око 5 км) у поедио Гвозно поље, на гребену Трескавице на надморској висини око 1400 метара, и око 8 км сјеверозападно од Калиновика.

На Гвозном пољу Дивизија је провела 13. август одмаратући се и упућујући официрске патроле у правцу даљег покрета, ради извиђања земљишта и непријатеља. Послије продора 12. корпуса на Зеленгору, команда 7. СС дивизије Ппинц Еуген упутила је у напад за њим 3. батаљон 13. СС пука и 7. извиђачки батаљон, а 2. батаљон тога пука из Фоче на југ, да би Корпусу препречио пут преко Дрине, док је из Калиновика усмјерила 1. батаљон овог пука према Обљу и Улогу са задатком да напада 6. дивизију и онемогући јој пребацавање преко цесте Невесиње — Калиновик. пошто је од четника дознала да се чалази на Трескавици. Ујутро 14. августа, Дивизија је с гребена Трескавице наставила марш у двије колоне: главнином коју су сачињавале 1. и 3. бригада и приштапске јединице и 2. бригадом као побочницом, која се кретала паралелно и источно од главнине, са задатком обезбјеђења од Калиновика. У улози заштитнице главне колоне 3. бригада је маршевала правцем Гвозно поље — катун Лукавац — Честаљево — Хотовље. Због немогућности да се брже креће она је с падом мрака избила тек пред дубоки и стрми кањон рјечице Језерице, недалеко од њеног ушћа у Неретву, док је 1. бригада до тог времена успјела да је пређе, разбије слабије њемачке снаге и четнике код Обљаја на цести Невесиње — Калиновик и да продужи на југоисток према Зеленгори у рејон Марчинково врело — Слатина бара. гдје је требало да се прикупи и преноћи читава Дивизија.

Трећој бригади била је потребна скоро читава ноћ, која је била тамна, да савлада кањон и да у зору стигне у предии одрећен за коначиште.

Иако јој је био потребан одмор Дивизија је ујутро 15. августа наставила покрет на југоисток. Мада је посљедња стигла у поменути рејон 3. бригада је сада кренула на челу Дивизије. Њени интенданци и кувари нијесу ни стигли да подијеле нешто мало хране. Свима је то тешко пало, али се није имало куд, морало се напријед, јер се није смјело задржавати на голој поосторити без икаквог дрвета и заклона. Поред тога, откада се одвојила од 12. корпуса, Дивизија ни са ким није имала везе — нити са његовим штабом, нити са Врховним штабом, јер је њена радио-станција била неисправна.

Крећући се стазом од Марчинкова врела, поред Штиринског језера, Дивизија је избила у катун Под Орловача. Ту се Бригада сукобила с дијеловима 1. батаљона 13. СС пука који су били упућени у „паралелно гоњење с претицањем". Одбивши непријатеља Бригада је обезбједила лијеви бок главним снагама Дивизије, који су прешавши

гребен Зеленгоре, поред Љубина гроба, након 20 км дуге дневне маршуте, увече избиле у рејон Ружин-поље — Лучке колибе. За њима се у тај рејон свила и 3. бригада оставивши 2. батаљон на Орловачи (к. 1960) ради обезбјеђења дивизије на преноћишту.

ОД ЗЕЛЕНГОРЕ ПРЕКО СУТЈЕСКЕ ДО ПИВЕ

Избијањем на Зеленгору 6. дивизија нашла се на подручју гдје је јуна 1943. године Оперативна група дивизија, под непосредном командом Врховног штаба, водила жестоке борбе у току пете непријатељске офанзиве. Трагови тих борби били су видљиви скоро на сваком кораку. Најтеже су се доимали огољели људски костуои обрасли у траву. Наилазило се и на костуое обучене у сељачка вунена одијела, која за годину дана нијесу иструлила. И 6. дивизија^ избијањем на Зеленгору, након 25. тодневнoг изузетно напорног и другог марша, углавном по беспућу, поаћеног честим и тешким борбама, уз слабу, недовољну и нередовну исхоану, нашла се у тешкој ситуацији. Успутне борбе односиле су најбоље борце и доносиле бројне рањенике које је требало збрињавати и носити, а људства способног за ношење бивало је све мање. Јединице су трпеле велике губитке и од глади и умора. Многи борци су на маршу малаксавали, из строја испадали. Напори и изнемоглост били су јачи од њихове физичке моћи и воље.

У трајном сјећању остао ми је приказ са застанка поред Штиринског језера на Зеленгори, када је поред мене почео да плаче курир Војко (нажалост презиме сам му заборавио). дванаестогодишње дијете из Прилуке код Ливна, коме су усташе побиле родитеље па се прикључио Бригади. Био је бистро дитете и веома сналажљив курир. На моје питање зашто плаче одговорио је да му је жао што ће ту остати, јер не може даље да иде. Рекао сам му да се не плаши јер га нећемо оставити. Имали смо V чети босанско коњче, које нам је служило за ношење оружја и муниције, бацили смо то оружје и Војка поставили на самар. На првом већем застанку добио је нешто хране, а и одморио се што му је повратило снагу. Наставио је марш и издржао до краја рата.

Због великих губитака бројно стање јединица је знатно опало, чак толико да аутоматско ооужје ни^е имао ко да носи. Највећи проблем представљали су тешки оањеници, првенствено они на носилима за чије је ношење ангажован велики број бораца што их је онако већ исцрпљене још више исцрпљивало и онеспособљавало за напоре и борбе. Код Лучких колиба закопан је дио митраљеза и пушкомитраљеза и два дивизијска брдска топа, јер за њих није било муниције нити товарних коња да их носе. Ту на Ружин-пољу и код спављених Врбничких колиба требало је да савезнички авиони између 15. и 16. августа дотуре храну и муницију за Дивизију. Паљене су ватре ио уговореним знацима. ослушкиван наилазак авиона, али све узалуд. Те ноћи нијесу стигли. Но и поред тога, у том ретону није се смјело дуже задржавати, нарочито последије борбе код катуна Под Орловача, а нарочито на самој Орловачи (к. 1960) са које су есесовци успјели да потисну 2. батаљон према Љубином гробу и да угрозе Дивизију. Због тога је око пола ноћи, Дивизија на челу с 2. бригадом, кренула стазом низ врло стрму страну кањона рјечице Хрчавке, затим низ њу

ка Милинкладама, да би одатле скренула према спаљеном селу Крекови и Тјентишту у долини Сутјеске. Међутим, шој се на брду Кошур (к. 787) и десној обали Сутјеске препријечио 3. батаљон 13. СС пука, а са леђа за њом је наступао 1. батаљон тога пука. Тек кад је 2. бригада у жестоком окршају збацила непријатеља с Кошура и одбила његове нападе долином Сутјеске од Попова Моста, покрет главнине Дивизије настављен је према Тентишту и стазом уз Сутјеску иреко Сухе за Изгоре гдје је стигла увече 16. августа.

Због опасности да 1. батаљон 13. СС пука од Орловаче гребеном Зеленгоре преко Горњих и Доњих Бара избије у долину Сутјеске прије него њен кањон напусти главнина Дивизије, штаб Дивизије упутио је 3. бригаду као побочницу од катуна Хрчава ка Г. Барама са задатком да на њима спријечи продор непријатеља у долину Сутјеске код Сухе. Она је од катуна Хрчавка, одвојивши се од главнине Дивизије, кренула уз Хрчавку до ушћа потока Котач, а затим, крећући се његовом уском клисуром, прије подне 16. августа, избила на Горње Баре, гдје, такође, наилази на видљиве трагове жестоких борби у петој непријатељској ошанзиви. Да би ефикасно затворила правац преко Горњих Бара, требало је да постедне Угљешин врх (тт 1858) на гребену Товарнице, сјеверозападно од Г. Бара. али како борци због умора нитесу могли да се попну уз његове стрме стране, Бригада је посјела косе источно од њега како би на њима сачекала непријатеља. Чим су распоређени на положај борци су заспали од умора и неспазања. Будни су остали само осматпачи који су се често смјењивали како и они не би заспали. Срећна околност је била што 1. батаљон 13. СС пука није наступао овим правцем, већ за главнином Дивизије, и код Тјентишта спојио се с 3. батаљоном истог пука и ту застао. Захваљујући томе, Бригада је мирно предахнула на Горњим Барама што јој је добро дошло.

Послије проласка главнине Дивизије кооз кањон Сутјеске Бригада је наставила покрет према Суттесци пеко Доњих Бара и Гусног пута стазом која је виугала низ готово окомоту страну кањона Сутјеске којом је нарочито тешко било носити рањенике. Сутјеску, која је тада на томе мјесту била плитка, прешла је код Сухе, најмавег села у Југославији од свега двије куће коте су биле спаљене. Настављајући стазом уз оијеку за главнином Дивизије она је касно у ноћи стигла у Изгоре, гдје је преноћила читава Дивизија.

Ујутро 17. августа Дивизита је кренула коњском стазом према долини Врбнице и Пивској жупи. Био је то 10ш ледан исцрпљујући марш преко високопланинског, јако волетног и изломљеног земљишта са успоном кроз стилешњени просјек између с једне стране преко 2.000 метара високих планина Волујка и Биоча, а са друге стране нешто нижег Лебршника. Стаза је водила поред Великог језера. поавог планинског ока на надморској висини од 1319 метара, на ком су се многи борци умиле и расхладили уморне ноге. До краја дана Дивизија је с 1. бригадом стигла у Брљево, 2. у Милошевиће и 3. у Стабну — села испод јужних падина Биоча. Напредног дана 2. бригада је упућена на десну обалу Пиве у село Пишће гдје је требало да 19. августа прихвати авио-пошиљку хране и муниције за 12. корпус и Дивизију.

Села у којима се наша била су иначе пасивна и у рату до крај-**БИХ** граница исцрпљена. Борцима је био неопходан предах од другог и напорног марша, а посебно храна, да би им се повратила и побољшала физичка кондиција. Глад је била страшна. Код појединих бораца почеле су да се јављају халуцинације. Према свједочењу Милана Шшана, тада команданта 3. бригаде, група бораца постројила се с порцијама пред једним дрветом и чекала да прими храну. Четири борца појела су експлозив, који су савезници заједно с муницијом спуштали падобранима, и отровали се. Упакован у ваљкасте фишеке или четвртасте пакетиће, а жут као кукуоузно брашно, мамио је гладне. Страшно их је било гледати како им на уста излази жута пјена и како умиру у мукама.

Након продора преко цесте Калиновик — Фоча, 12. корпус задржао се два дана у Врбници очекујући 6. дивизију, са којом је била прекинута радио-веза. Њему је 13. августа Врховни штаб наредио да се измнеу Фоче и Бастаса, код ушћа Сутјеске у Дрину, пребаци преко Дрине, али покушај да се приближи ријеци није успио због јаког отпора непријатеља који је посјео Дрину. Нападнут од дијелова 13. СС пука од Зеленгоре, Миљевине и Дрине он се под борбом пребацио преко Сутјеске на Вучево, а затим код Мратиња прешао ријеку Пиву и 15. августа избио на Пивску планину на подручју Црквица. Три дана касније, 18. августа, успоставио је везу са 6. дивизијом.

У вези са доласком 12. корпуса и 6. дивизије у Црну Гору, врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Југославије Јосип Броз Тито депешом је, 15. августа, обавијестио Штаб 2. корпуса НОВЈ у Црној Гори да Данило Лекић са три дивизије преко Вучева долази на сектор Пиве — Жабљак, да су те дивизије водиле борбе, имале губитке и да су врло исцрпљене. У депеши је даље писало: „Прихватите их и предузмите одмах све да се нахране и попуне материјалом. Ове јединице се не смеју уводити у борбу. Треба им дужи одмор. Од њих примите све рањенике и болеснике. Настојте да их евакуишете у Италију. У противном задржите их у вашим болницама”.¹² Пошто се тадашњи аеродром код Негобуђа због непријатељске офанзиве више није могао користити, штаб Корпуса организовао је хитну изразу новог аеродрома код села Горња Брезна, око 16 км сјеверозападно од Шавника, гдје је већ до 18. августа прикупљено око 800 рањеника из свих јединица које су се тада затекле на подручју Црне Горе.

БОРБЕ НА СЕКТОРУ ПИВСКЕ ПЛАНИНЕ РАДИ ОБЕЗБЈЕЂЕЊА ЕВАКУАЦИЈЕ РАЊЕНИКА У ИТАЛИЈУ

Избијањем на подручје Пиве, 6. дивизија успоставила је везу са 29. херцеговачком дивизијом, а 18. августа добила је нову радио-станицу са шифром и попод штаба 12. корпус, под чијом те командом и даље задржана, успоставила те везу са Врховним штабом, а убозо и са штабом 1. поолетерског корпуса. Иако тог те био потребан одмор, планиран и од Врховног штаба, ситуација то није дозволила. Тих дана, 19. и 20. августа 2. и 12. корпус водили су жестоке борбе у об-

¹² Зборник, том II, књ. 13, стр. 712.

ласти Дурмитора. Нијемци су 20. августа заузели Жабљак и Шавник, а по посједању Вучева почели да се спуштају у Мратиње. Да би им спријечили даљи продор из Мратиња на југ, штаб 6. дивизије упутио је 3. бригаду на југоисточне падине планине Биоч изнад Брљева, са задатком да затвори стазе које од Мратиња изводе на југ, и спријечи непријатељу продор између Биоча и ријеке Пиве. Међутим, чим је Бригада избила на одређене положаје стигла је 1. бригада и преузела њене положаје, а она је упућена у Плужине ради одмора. За вријеме задржавања Дивизије у том рејону, сви тешки рањеници из бригадних амбуланти и из дивизијске болнице упућени су уз помоћ тединица 29. дивизије, на аеродром код села Горња Брезна ради евакуације у Италију. Из амбуланта 3. бригаде упућена су око 32 рањеника. Било је то велико олакшање за јединице и велика брига мање, а изузетна помоћ напаћеним рањеним саборцима.

Ради обезбеђења евакуације рањеника штаб 12. корпуса је, увече 20. августа, наредио противнапад и разбијање непријатеља на сектору између кањона Шујице и Пиве.

Штаб 6. дивизије добио је задатак да са једном бригадом напада на споју између 16. и 36. дивизије, са линије Јаблан врх (к. 1611) — Трештено брдо (тг 1772) правцем Вучје селиште — Караула — Г. Поље, једну бригаду да постави у рејон села Трса, као корпусну резерву, и једну у рејону Плужина, оади држања мостобрана на лијевој обали Пиве и спречавања продора непријатеља уз ријеку ка Крстацу. Противнапад је требало да почне у 5 сати 21. августа, а за командовање образован је оперативни штаб у који су одређени политички комесар 12. корпуса, командант 6. дивизије и начелник штаба 12. корпуса. Штаб 6. дивизије одредио је 2. бригаду да учествује у противнападу одређеним правцем, 3. бригаду је упутио у рејон Трсе, а 1. бригаду у Плужине.

Због промјене ситуације противнапад није изведен. Наиме, пошто су Нијемци 20. августа заузели Шавник и на 16 км приближили се Горњим Брезнама и тиме угрожени аеродром. 12. корпусу је Врховни штаб наредио да се хитно пребаци ка Гоњим Брезнама и Голији ради обезбеђења аеродрома заједно са јединицама 3. дивизије. Он је 21. августа прешао ријеку Пиву код Крстаца и упутио се одређеним правцем. На Пивској планини остала је сама 2. личка бригада до доласка 3. личке бригаде, која је према првобитном плану требало да се пребаци у рејон села Трса. Крећући се из Плужина, гдје ће стићи и 1. бригада, 3. бригада је прешла Пиву преко viseћег моста код Крстаца и послје напорног успона стазом уз врло стрму источну страну пивског кањона, којом ће истовремено из супротног правца ка ријечи силазио 12. корпус, око 11 сати, 21. августа, избила на плато Пивске планине у село Пишће. У то војеме је 2. бригада сама водила борбе на линији Личански Урљај (тг 1773) — Суводо. Убрзо њој се на десном крилу прикључила и 3. бригада. Тог дана Врховни штаб је, поред осталог, депешом обавијестио штаб Дивизије: „Сутра 22. или 23. најкасније, долaziће цео дан авиони за рањене и донеће вам храну. Дајемо вам одрешене руке за покрет за Васом" (Васо Јовановић командант 1. пролетерске дивизије).¹³

¹³ Зборник, том II, књ. 13, стр. 795.

Како се и очекивало дијелови 13. СС пука продужили су 22. августа напад на 2. и 3. личку бригаду. Трећа бригада ослањала се десним крилом на западне падине Дурмитора, гдје је успоставила везу с дијеловима 3. дивизије, а 2. бригада лијевим крилом на кањон Пиве. Судар је био веома жесток. Бригаде су се водећи задржавајућу одбрану, у којој су се смјењивали напади и противнапади, постепено новлачиле и то 3. бригада ка Козјем врху (к. 1900), а 2. бригада ка Божуру (к. 1596). На тој линији оне су прешле у одсудну одбрану. Даље се није могло нити смјело повлачити. Морало се издржати да би се преко 1.000 рањеника авионима евакуисало. И бригаде су издржале. У једном противнападу код Козјег врха погинуо је командант 1. батаљона 3. бригаде капетан Бранко Маљковић.

Док су вођене жестоке борбе на подручју Дурмитора, Пивске планине и Шавника, савезнички транспортни авиони слијетали су на аеродром код Горњих Брезана, укрцавали рањенике, одвозили их у Италију и враћали се поново цео дан 22. августа. Ангажовањем 36 транспортних авиона и 50 ловаца укупно је пребачено у Италију 1.078 људи, од чега 1.059 партизана, 16 савезничких пилота и 3 члана савезничке војне мисије.¹⁴

Чим је завршена евакуација рањеника престала је потреба за даљом одбраном на Пивској планини. Убрзо је стигло наређење штаба дивизије да се бригаде одвоје од непријатеља и повуку на лијеву обалу Пиве у рејон Горанско — Плужине. С падом мрака 3. бригада се ирикупила у катунима Николин до и Драшков до, гдје је борцима подијељена оскудна вечера, а затим је кренула ка селу Дубљевићи, одакле се спустила у кањон Комарнице, прегазила ријеку и обилазећи снажни извор Пиве и Пивоки манастир, 23. августа избила у Горанско кад је већ сунце било високо одскочило изнад врхова Дурмитора. У међувремену стигла је и 2. бригада, тако да се Дивизија нашла у рејону Плужине — Горанско.

ОД ПИВЕ, ПРЕКО ТАРЕ И САНЦАКА, ДО ЗЛАТИБОРА

Избијањем у поменути рејон поставило се питање куда даље? Према плану Штаба 12. корпуса требало је, послје неопходног одмора, да са јединицама крене према Санцаку преко Зеленгоре и Фоче уколико се ситуација не измјени. За 6. дивизију било је планирано да послје предаха, 24. августа, крене на сектор Стаба — Равно — Чемерно, да ту сачека 12. корпус а затим заједно да крену према Дрини. Међутим, пошто је од Врховног штаба добио одрешене руке, да слободно одлучује и дејствује, штаб 6. дивизије, на основу процјене да су главне њемачке снаге продирући између Пиве и Таре на југ вјероватно већ напустиле сјеверни дио Пивске планине, одлучује да се маневром низ Пиву, преко Мратиња, поново попне на пивски плато и избије у рејон Горњег Поља, izmanеврише непријатеља и забаци му се за леђа, а затим се преко ријеке Таре и Санцака пробије у Србију. Била је то веома смјела, али и целисходна, одлука да се најкраћим правцем и за најкраће вријеме стигне у Србију и прикључи

¹⁴ Група аутора, Ослободилачки рат народа' Југославије 1941—1945, друга књига, друго издање, Војноисторијски институт, Београд 1965, стр. 271.

1. пролетерској дивизији, која је тога дана, 23. августа, избила на гробен Златибора.

Дивизија је, ослобођена рањеника, ујутро 24. августа кренула из Плужина кроз дубоки кањон, низ саму ријеку Пиву. Трећа бригада марширала је на зачељу Дивизије, као заштитница. У Мратињу прикључила јој се већа група избјеглица и руководилаца из Санцака, са предстојником Антифашистичког вијећа народног ослобођења Санцака, Душаном Ивићем и Санџачки теренски батаљон. Сви су они напустили Санџак кад је почела непријатељска операција „Рибецал“ и сада је требало да се врате натраг. Прегазивши Пиву, Бригада је почела да се пење уз веома стрму источну страну пивског кањона према Барном долу.

Након још једног напорног дневног марша, иако маршевска рута није била дуга, Бригада је, падом мрака, уз велике напоре, изашла из кањона и стигла и предио Барни до (к. 1881) — село Барни До гдје су се већ налазиле главне снаге Дивизије. У том рејону занућила је читава Дивизија, уз јака обезбјеђења у све стране. Ситуација је била потпуно нејасна. Није се знало гдје се налази непријатељ, какве су му намјере и на што ће се у покрету ка Тари и даље кроз Санџак наићи. Секретари батаљонских партијских комитета одржали су кратке састанке са свим комунистима по батаљонима и указали на нејасност и драматичност ситуације, као и на то да се Дивизија мора пробити у Србију, у првом реду преко Пивске планине, јер се претпостављало да непријатељ од Шћепан-Поља саобраћа средином платоа према Трси и Пишћу и да је на том правцу вјероватно оставио обезбјеђења. Од комуниста је захтијевано да високим моралом служе за примјер борцима у извршавању наредних задатака и савлађивању свих тешкоћа.

Послије оскудне вечере и краћег одмора Дивизија је кренула око пола ноћи у три маршевске колоне на сјевероисток преко Доњих Црквица и села Горњег и Доњег Поља према ријеци Тари. Десну маршевску побочницу чинила је 3. боигада, у средини се кретала 2. бригада, а лијево од ње 1. бригада. У току ноћи марш се одвијао без ометања. Али кад је свануло и кад се Бригада примакла брду Коло (к. 1454), нападнута је најприје са зачеља, а затим и са Кола, са Кола, чиме се нашла између двије ватпе. Зачеље Бригаде супротставило се нападачу који је нападао из позадине, а са главним снагама нападнут је непријатељ на Колу и разбијен. Заробљено је неколико њемачких војника и заплијењена радио-станица и нешто другог ратног материјала. За то вријеме су 1. и 2. бригада из покрета, на свом правцу, разбиле слабије снаге непријатеља на прилазима Горњем Пољу, а затим наставиле покрет ка Доњем Пољу и Тари, односно сеоцу Ђемска Лука, гдје су почеле да прелазе ријеку. Десни бок обезбјеђивала им је 3. бригада, која је морала застати да би прикупила избјеглице из Санцака са женама и дјецом, које су се разбјежале и посакривале по вртачама кад је почео напад. Иако то задржавање код Кола није дуго трајало, Нијемци су га искористили и појачали притисак на зачеље Бригаде, а главнину почели да туку артиљеријом. Други батаљон који се налазио на зачељу почео је да се повлачи јер није био у стању да задржи нападача. Погинуло је неколико бораца, а међу њима и командант батаљона Милан Ђукић Мајки.

Ситуација за бригаду постојала је све тежа јер је непријатељ запријетио да је набаци на Тару и доведе у питање њено организовано пребацивање преко ријеке. У таквој ситуацији штаб Бригаде је упутио 4. батаљон ка Ђемској Луци, са задатком да ту пређе Тару и успостави мостобран на њеној десној обали, у рејону Варде и Градине. Ангажовањем 1. и Санџачког батаљона, под командом начелника штаба бригаде капетана Дмитра Заклана, непријатељ је задржан на висовима јужно од Доњег Поља. У том окршату погинуло је неколико бораца, а мањи број их је рањен. Теже је рањен Димитар Заклан, тако да није могао да се креће. Њега је, да не би пао непријатељу у руке, из борбе изнио Црника Миљковић, обавјештајни официр 1. батаљона.

Зауставивши нападача штаб Бригаде је, сјевероисточно од Доњег Поља, оставио 1. батаљон ради заштите осталих снага које су се свиле у колону и стазом низ стрми кањон кретале ка Ђемској Луци. Око 16 сати за њима је кренуо и 1. батаљон. До тог времена 4. батаљон је већ био прешао Тару и након мањег пушкарања с четницима код Кољена и Градине, који су се разбјежали, образовао мостобран изнад Варде, ради обезбјеђења газа. У сутон и главнина је почела да прелази ријеку. Била је то највећа и најопаснија водена препрека од свих пређених ријека на маршу, која се испријечила Бригади, и читавој Дивизији, на њеном путу од Цинцара до Златибора. Иако је било лето, Тара је била дубока, хладна и веома брза. Нијесу се знале њене ћуди. Борци су у ријеку улазили у групама држећи се за руке и опасаче, а појединци и коњима за репове. Било је заносења, посртања и падања у ријеку али и другарског помагања.

Касно у ноћ главнина Бригаде дохватила се десне обале. Они који су били у заштитници и који су водили бригу о рањеницима прешли су знатно касније тако да су тек ујутро стизали у рејон прикупљања. Нико се није утопио нити те кога однијела ријека. Једино из кањона није изишао рањени командир извиђачког вода Обрад Грубишић. Он је негде у мраку скренуо са стазе и заувјек остао изгубљен. Тара је однијела два магарца, натоварена празним пољским канзанима за кување хране. Они су их као какви докови подигли од дна ријеке и она их је однијела.

По преласку Таре и изласку из кањона, Дивизија се прикупила прије подне, 26. августа, у селима — Влепновићи, Уништа, Веленићи. Ту су се борци пар сати одморили и осушили мокра одијела, а онда се после подне дивизија помјерила 2—3 км ка сјевероистоку, на подручје села Сухо Поље и Радоњићи, у непосредној близини Челебића, гдје је преноћила. Предах те добро дошао и због тога што су борци након дугог времена гладовања добили пристојне оброке хране. Већ на првом кораку у Санџаку, показало се да је народ прихватио личке борце.

Избијањем на подручје Челебића Дивизија се нашла у Санџаку у много бољој ситуацији. Њемачка СС дивизита Принц Еуген, која ју је на скоро читавом маршу пратила, нападала и покушавала да јој спречи продор у Србију, остала је за леђима.

Пошто, према захтјеву ситуације није било времена за дужи одмор, иако је за то у Санџаку било услова, Дивизија је, а у њеном са-

ставу и 3. бригада, ујутро 27. августа кренула на сјевероисток правцем: Челебић — Витине — Петине — Нанге — Мрчево, одакле је скренула на сјевер и код Бадовине прегазила Тихотину, а затим преко Страхова Дола стигла у Зориловиће и Ђуровиће гдје је преноћила. Ту јој је у току ноћи бачено нешто хране из авиона. Сљедећег дана она је без сметњи прешла цесту Пљевља — Чајниче, сјеверно од Бољанића, и после краћег марша размјестила се на просторији Заостро, Буковик, Сочице, гдје је успоставила везу с 37. санџачком дивизијом.

Трећа бригада се смјестила у село Заостро, 4 км сјевероисточно од Бољанића и ту провела остатак дана и наредну ноћ. Ујутро 29. августа она је кренула на сјевероисток, правцем Заостро — Забрњица — Прибојска Голеша и у току ноћи, уз обезбеђење дијелова 37. санџачке дивизије, без тешкоћа прегазила Лим код Калафатовића. Ту су се од ње одвојили Санџачки батаљон и избјеглице из Санџака. Настављајући марш она је 30. августа стигла у село Брезна и у њему преноћила. Пошто се мало одморилa, наставила те покрет гпнебом косе Комун (к. 1044) — Кожаљ (тт 1049) — к. 925, прегазила Увац код коте 684 и, 31. августа, стигла у Доброселицу испод Златибора, прво село у које је приспјела на територију Србије. Тога дана су и 1. и 2. бригада стигле у Доброселицу, тако да се ту нашла читава дивизија. Народ ју је отворена срца и са радом дочекао. Након одмора од двије ноћи и дана дивизија је, 2. септембра, помјерена на Златибор у рејон Алин Поток — Рудине — Краљеве Воде (сада Партизанске Воде), јужно и југоисточно од Чајетине.

Избијањем на плато Златибора 6. дивизија, а у њеном саставу и 3. бригада, чврсто је закорачила у Србију. Након изузетних напора и великих жртава циљ марша је достигнут, а задатак извршен. Ако се рачуна од 20. јула па до 2. септембра марш је трајао 45 дана.

Тај марш представља најтежи период у ратној историји 6. пролетерске дивизије, па и 3. бригаде, која се борила и кретала у њеном саставу. Бригада је на овом путу из^абила око 200 бораца, тако да је стигла у Србију са свега око 600 исцрпљених бораца, рачунајући и 3. батаљон, који јој се ускоро прикључио. Њене проријеђене редове ускоро су попунили нови борци из Србије.

Тодор Радошевић